

Skrift 47.4

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Winter 2026

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 47 nr. 4, winter 2026
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Postbus 1626
1000 BP Amsterdam
skript-fgw@uva.nl
www.skript-ht.com

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Vanaf 2026 is Skript digitaal te lezen voor iedereen. Alle edities zijn te lezen via platform.openjournals.nl/skript. Omdat Skript de overstap maakt naar digitaal tijdschrift dat open access beschikbaar is, verdwijnt op termijn ons abonnementsysteem. Geniet u van ons werk en staat u achter onze missie? Overweeg dan *Vriend van Skript* te worden en het tijdschrift te steunen. Elke bijdrage, groot of klein, is voor ons van grote waarde. U kunt het bedrag overmaken naar de rekening van ons tijdschrift: NL96INGB0002624858, t.n.v. Stichting Skript. In de beschrijving kunt u ‘donatie Vriend van Skript’ noteren.

Redactie Hoofdredacteurs: Annick Gossen en Pim Storm
Lara Blaha, Olivia Jaeggi, Krijn Korsman, Didi van Loenen,
Harmen Luth, Roos Noltén, Anika Salden, Tibbe Schreurs,
Golan Verbruggen en Vitoria Vinken

Vormgeving Golan Verbruggen en Lara Blaha

Eindredactie Pim Storm

Omslag Lara Blaha

Redactieraad prof. dr. P.H. van Dam, dr. L.H. van Hasselt, drs. M. den Hertog,
dr. N.P.D.W. van Kleij en dr. A. Nobel

Advertenties Inlichtingen bij de redactie

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam

Prijs €7,50

GEACHTE LEZER,

Al 47 jaar maakt *Skript Historisch Tijdschrift* de tongen los van studenten, docenten en lezers. 47 jaar lang gedrukt op papier, maar *Skript* gaat uitsluitend digitaal verder. Vanaf de volgende jaargang is het tijdschrift exclusief gratis toegankelijk te lezen op Openjournals. Om deze grote mijlpaal te herdenken en te vieren, geven oud-redacteuren Stephanie de Graaf en Joost Oosterhuis aandacht aan de (papieren) metamorfose die het tijdschrift heeft doorgemaakt, van eenvoudige doch strakke oplages tot nummers met kunstzinnige kaften, columns en interviews. Niet alleen *Skript* verandert; als historici worden we in haast elk onderzoek blootgesteld aan grote veranderingen en ogenschijnlijk onveranderlijke factoren. Daarom staat de rest van dit nummer in het thema van continuïteit en verandering.

In politieke debatten vormen argumenten over veranderen en behouden geregeld middelen om te overtuigen. Joris van Oeffel laat zien hoe president Loekasjenka van Belarus gedurende zijn bewind het verhaal over de identiteit van het land bewust heeft aangepast en thema's als verandering en continuïteit gebruikt om zijn keuzes tegenover het publiek te rechtvaardigen. Daarentegen toont Tom Leijenaar dat identiteit niet altijd makkelijk verandert. De Rooms-Katholieke Kerk heeft sinds de gruwelijke geschiedenis van de Holocaust geworsteld met het afschaffen van haar eigen antisemitische traditie. Minder geziene continuïteit komt aan bod in het interview met Peter Keppy en Raki Ap over de doorwerking van koloniale structuren in West-Papoea.

De kennismaking met mensapen zette Europeanen in de achttiende eeuw volgens Golan Verbruggen aan het denken over hun verhoudingen tot deze dieren. De gelijkenissen tussen mensen en mensapen benadrukten dat veranderlijkheid een intrinsiek onderdeel is van onze natuur. Dat stelt verandering echter niet gelijk aan verbetering. De rappe opkomst van kunstmatige intelligentie (AI) maakt dit maar al te duidelijk. Meer en meer mensen vervangen zoekmachines als Google door generatieve AI zoals ChatGPT, terwijl deze nieuwe programma's geregeld blijken te hallucineren en de gebruiker onjuistheden als feitelijke informatie toedienen. Dergelijke zorgen zien Maud Berbé en Arianne Baggerman ook terug in reacties op technologische ontwikkelingen in Nederland halverwege de negentiende eeuw. Veel mensen waren destijds geschokt door de aanleg van industriële infrastructuur zoals de stoomtrein. Zij betreurden, schrijft Baggerman in *De storm die wij vooruitgang noemen* (2025), de teloorgang van het landschap van hun jeugd. Dat hallucinerende technologie mensen zelfs tot waanzin zou drijven, is volgens Berbé echter een brug te ver.

De redactie kijkt met enthousiasme uit naar de mogelijkheden die het digitale format het tijdschrift kan bieden. Om deze stap en de geschiedenis van het blad te vieren, vindt u op de laatste gedrukte pagina een 'Ode aan *Skript*', geschreven door oud-hoofdredacteur Yoni de Vries.

Wij wensen u veel leesplezier met het Metamorfosenummer van *Skript Historisch Tijdschrift*.

Tibbe Schreurs en Pim Storm
Themacoördinatoren van het Metamorfosenummer

INHOUDSOPGAVE

- 06 Van minachting tot dialoog**
De Tridentijnse Mis als spiegel van de Joods-katholieke relatie na Vaticanum II
Tom Leijenaar
- 16 Loekasjenka's maskerade**
Strategische narratieven van Belarussische onafhankelijkheid (1994-2023)
Joris van Oeffel
- 28 Techniek in de geest van de patiënt**
De Nederlandse voorgeschiedenis van de AI-psychose (1790-1900)
Maud Berbé
- 40 De eeuw van de orang-oetan**
Hoe achttiende-eeuws onderzoek naar mensapen in de Republiek de mens herpositioneerde binnen de Europese taxonomie
Golan Verbruggen
- 52 West-Papoea: een gevaarlijke stilte**
Interview met Peter Keppy en Raki Ap
Anika Salden, Didi van Loenen en Krijn Korsman
- 58 Herinneren in een veranderende wereld**
Interview met Arianne Baggerman
Tibbe Schreurs en Pim Storm
- 63 Column: Van papier naar pixels**
De digitalisering van Skript Historisch Tijdschrift
Joost Oosterhuis en Stephanie de Graaf
- 66 Column: Een correcte kaart?**
Hoe kaarten veranderen en continu niet kloppen
djoeke van Netten
- 68 Recensie: Dievenland. Overleven in de Middeleeuwen**
Annick Gossen
- 71 Abstracts**
- 73 Ode aan Skript**
Yoni de Vries

VAN MINACHTING TOT DIALOOG

DE TRIDENTIJNSE MIS ALS SPIEGEL VAN DE JOODS-KATHOLIEKE RELATIE NA VATICANUM II

Tom Leijenaar

In 1965 leek de breuk met het antisemitische verleden van de Rooms-Katholieke Kerk definitief. Een diepgewortelde traditie, verankerd in de Latijnse mis, bleek echter hardnekkiger dan gedacht. Wat volgde was een decennialange theologische strijd die de Kerk op ramkoers bracht met haar eigen beloftes.

Eeuwenlang keek de Katholieke Kerk triomferend neer op het Jodendom. In het zuiderportaal van de Kathedraal van Straatsburg werd deze theologische realiteit letterlijk in steen gebeiteld. *Ecclesia*, de vrouwelijke personificatie van de Kerk, draagt een kroon, met een kruisstaf en kelk in elk van haar handen, terwijl *Synagoga*, de vrouwelijke personificatie van het Jodendom, geblinddoekt is, met een gebroken lans en de Thorarollen die uit haar handen vallen. Deze stenen beelden waren de visuele vertaling van het kerkelijk antisemitisme, geworteld in de *teaching of contempt*, of de leer van de minachting. De kern van deze leer was het supersessionisme. Dit is het geloof dat de Kerk het Joodse volk had vervangen, wat leidde tot eeuwen van discriminatie, vervolging en geweld.

De Shoah, het systematisch vermoorden van meer dan zes miljoen Europese Joden, dwong de Kerk tot een pijnlijk en onontkoombaar zelfonderzoek. Hoe had de leer van de minachting bijgedragen aan de cultuur waarin deze genocide kon plaatsvinden? Als antwoord op deze morele crisis kwam in 1965 de verklaring *Nostra Aetate (In onze tijd)*.¹ Dit document was een belofte van een radicale verandering. Het verwierp de godsmoordaanklacht, betreurde het anti-

semitisme en bevestigde de onherroepelijkheid van Gods verbond met het Joodse volk. Een tijdperk van dialoog leek aangebroken. Dit artikel betoogt echter dat deze belofte decennialang werd ondermijnd door een interne theologische strijd, waarbij institutioneel zelfbehoud en de angst voor verdeeldheid het wonnen van de morele noodzaak tot diepgaande hervorming.

De hardnekkigheid van de discussie over de Tridentijnse Mis, de Latijnse liturgie die de leer van de minachting belichaamde, fungeert hierbij als de centrale spiegel. Het beleid van pausen Johannes Paulus II (1920-2005) en Benedictus XVI (1927-2022) veroorzaakte een gevaarlijke regressie. Door de preconciliaire, supersessionistische liturgie te legitimeren uit een pastorale zorg voor kerkelijke eenheid, creëerden zij een theologische dubbelzinnigheid die de fundamenteën van de Joods-katholieke dialoog uitholde. Hun acties waren geen ongelukken, maar de onvermijdelijke uitkomst van een beleid dat de bronnen van het anti-judaïsme weigerde te bannen. Pas onder paus Franciscus (1936-2025) werd een radicale en noodzakelijke correctie afgedwongen, waarmee de Kerk eindelijk gedwongen werd haar triomfalistische zelfbeeld te verruilen voor een model van

Afb. 1: De oude Ecclesia en Synagoga
Bron: Wikimedia Commons

gelijkwaardige dialoog. Deze worsteling laat zien hoe instituties omgaan met een belast verleden en hoe moeilijk het is om vastgeroeste dogma's te herzien. Deze thematiek resoneert diep in een wereld die nog steeds worstelt met de erfenis van de Holocaust, en waarin theologische claims en historische narratieven een explosieve rol spelen in geopolitieke conflicten, zoals tussen Israël en Palestina. De omgang van de Katholieke Kerk met haar antisemitische verleden is daarmee een casestudy van de moeizame weg van minachting naar dialoog.

De noodzakelijke breuk: Vaticanium II en de *Novus Ordo*

Om de latere conflicten over de liturgie te begrijpen is het cruciaal om te zien waarom een breuk met de oude mis noodzakelijk werd geacht. De Tridentijnse Mis, de officiële verzameling van gebeden en rituelen voor de eredienst, gecodificeerd in 1570 door paus Pius V, was vier eeuwen lang de hoeksteen van de katholieke

identiteit. Het was de liturgie van een triomfalistische Kerk die zichzelf zag als de enige bezitter van de waarheid, de Ecclesia met de kroon. Het Goede Vrijdag-gebed voor de Joden was hiervan het pijnlijkste symptoom. De woorden waren geen theologische abstractie, maar vormden de liturgische verankering van het supersessionisme, waarbij het jodendom werd neergezet als een achterhaalde religie.

Laten wij bidden voor de trouweloze Joden. Dat onze God en Heer de sluier van hun harten wegneemt en dat ook zij erkennen Jezus Christus, onze Heer. Almachtige, eeuwige God. Zelfs de trouweloze Joden stoot gij niet weg van Uw barmhartigheid. Verhoor onze gebeden die wij voor de verblinding van dat volk tot U richten opdat zij het licht van Uw waarheid, dat Christus is, mogen erkennen en daardoor aan hun duisternis ontruikt worden. Door Jezus Christus onze Heer.²

Hoewel paus Pius XII de bewoordingen in 1955 licht had verzacht (van *perfidus* oftewel 'trouweloos', naar een neutraler 'ongelovig'), bleef de kernintentie ongewijzigd. De joden werden gezien als theologisch inferieur en blind; ze moesten zich bekeren om gered te worden uit hun duisternis. Deze liturgische uitdrukking van het supersessionisme was onverenigbaar geworden met de nieuwe geest van *Nostra Aetate*. De Kerk kon niet op zondag de gemeenschappelijke erfenis van het geloof met het jodendom belijden en op Goede Vrijdag bidden voor de opheffing van hun blindheid.

In de geest van het Tweede Vaticaanse Concilie voerde paus Paulus VI in 1969 een nieuwe liturgie in, de *Novus Ordo Missae* (*Nieuwe Orde van de Mis*). Dit was meer dan een update; het was een theologische heroriëntatie. In zijn apostolische constitutie *Missale Romanum* legde Paulus VI uit dat het Romeinse

Missaal moest worden aangepast aan de 'mentaliteit van de huidige tijd'. De *Novus Ordo* was ontworpen om de theologie van het Vaticanum II te weerspiegelen, inclusief de nieuwe openheid naar het jodendom. Cruciaal was de instructie om elementen 'die door de ongevallen van de geschiedenis schade hadden geleden' te herstellen.³ Dit was een directe, zij het diplomatieke, verwijzing naar het Goede Vrijdag-gebed en andere problematische anti-joodse toevoegingen uit latere eeuwen.

De nieuwe liturgie verwijderde de beledigende taal volledig en verving die voor een respectvoller gebed voor het joodse. Met de *Novus Ordo* verving de Kerk haar officiële gebed van minachting door een gebed van respect. Het leek een definitieve breuk. Paus Paulus VI hoopte dat dit nieuwe missaal zou dienen als een instrument dat getuigde van een gemeenschappelijke eenheid, een eenheid die nu ook de joodse 'oudere broeders' omvatte. Deze daad van Paulus VI vestigde de *Novus Ordo* als de liturgische norm van verandering.

Johannes Paulus II en het grote compromis: *Ecclesia Dei*

De hoop van Paulus VI zou al snel op de proef worden gesteld. De hervormingen van het Tweede Vaticaans Concilie stuitten op hevig verzet. De meest prominente tegenstander was de Franse aartsbisschop Marcel Lefebvre, die de priesterbroederschap St. Pius X (SSPX) oprichtte. De SSPX verwierp de hervormingen van Vaticanum II, inclusief *Nostra Aetate* en de dialoog met het jodendom, als een verraad aan de ware katholieke traditie. Voor hen was de *Novus Ordo* een symbool van deze ketterij, hun vaandel van verzet was de Tridentijnse Mis.⁴ Binnen deze traditionalistische beweging leefde het preconciliaire antisemitisme onverminderd voort. Eén van de bisschoppen van de SSPX, Richard Williamson, was berucht om zijn expliciete

antisemitisme en Holocaustontkenning, of zoals Christopher Hitchens het eloquent samenvatte: 'genocide no, deicide yes.'⁵

In 1988 bereikte dit conflict een breekpunt. Lefebvre wijdde tegen de expliciete wil van de paus vier nieuwe bisschoppen in, onder wie Williamson.⁶ Dit was een schismatieke daad. Johannes Paulus II stond voor een dilemma. Hij was de paus van de dialoog, de eerste die een synagoge bezocht. Maar hij was ook een paus wiens historische achtergrond als Poolse bisschop hem had geleerd dat de Kerk alleen kon overleven (tegenover nazisme en communisme) als een verenigd, monolithisch front. Hij was huiverig voor interne verdeeldheid en wilde de traditionalistische vleugel niet definitief verliezen.

Zijn antwoord kwam in de vorm van het document *Ecclesia Dei* in 1988.⁷ Dit document was een meesterwerk van compromis. Enerzijds bevestigde het de breuk. Johannes Paulus II excommuniceerde Lefebvre en de vier nieuw gewijde bisschoppen vanwege hun schismatieke daad. Anderzijds opende hij de deur voor het behoud van de oude leer. In hetzelfde document richtte hij een speciale pauselijke commissie op (mede geleid door kardinaal Ratzinger, de latere paus Benedictus XVI) met als doel het 'faciliteren van de volledige kerkelijke gemeenschap' voor diegenen die 'verbonden wensen te blijven met de Opvolger van Petrus (...) met behoud van hun spirituele en liturgische tradities.'⁸ Met andere woorden: de excommunicatie was een feit, maar de Tridentijnse Mis kreeg een officiële, zij het beperkte, plek binnen de Kerk.

Dit liturgisch compromis was geen op zichzelf staande daad. Het was een symptoom voor de gehele benadering van Johannes Paulus II. Zijn pontificaat werd gekenmerkt door grote symbolische gebaren van verandering, zoals het bezoek aan de synagoge van Rome of zijn gebed bij de Klaagmuur, die tegelijkertijd werden ondermijnd door een theologische

en historische continuïteit.⁹ Theologisch bleef Johannes Paulus vasthouden aan structureel supersessionisme. De *Catechismus van de Katholieke Kerk* van 1992, uitgebracht onder zijn gezag, noemde de Oude Wet nog steeds een voorbereiding op het Evangelie en de Nieuwe Wet de volmaking daarvan.¹⁰ Dit hield een hiërarchie in stand: het jodendom was een waardevolle, maar onvoltooide opmaat naar het christendom.

Historisch gezien was zijn document *We remember: a reflection on the Shoah* (1998) een defensieve oefening en een nog problematischer stuk dan de *Catechismus*.¹¹ Het was een manier voor de Kerk om haar handen te wassen in onschuld met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog en riep daarmee meer vragen op dan het kon beantwoorden.¹² Het document maakte een cruciaal onderscheid tussen de 'zonden van de zonen en dochters van de Kerk' en de Kerk zelf, die 'heilig' bleef.¹³ Het verdedigde expliciet het handelen van paus Pius XII tijdens de oorlog en deed de controversiële bewering dat de wortels van de Shoah buiten het christendom lagen, een bewering die historici als David Kertzer en Sergio Minerbi scherp bekritiseerden als een ontkenning van de eigen leer van de minachting.¹⁴

Gezien vanuit deze context was *Ecclesia Dei* een logische stap. Het motief van Johannes Paulus II was de zorg voor de eenheid van de Kerk. Maar dit streven naar interne continuïteit had een hoge prijs. Het compromis legitimeerde de co-existentie van twee fundamenteel tegenstrijdige theologische opvattingen. De *Novus Ordo*, de liturgie van de verandering en de dialoog, moest nu officieel een ruimte delen met de oorspronkelijke Tridentijnse Mis, de liturgie die de 'blinde' en 'trouweloze' joden belichaamde. Hij had de triomferende *Ecclesia* en de geblinddoekte Synagoga naast elkaar laten staan, in een ongemakkelijk staakt-het-vuren.

Benedictus XVI en de grote regressie: *Summorum Pontificum*

De deur die Johannes Paulus II op een kier had gezet, stond bij zijn opvolger, paus Benedictus XVI, wijd open. Benedictus, voorheen kardinaal Ratzinger, was als theoloog diep betrokken geweest bij de commissie *Ecclesia Dei*. Zijn historische rol in het Vaticaan was decennialang die van de 'bewaker van de orthodoxie' geweest, de Prefect van de Congregatie voor de Geloofsleer. Dit leverde hem de bijnaam 'Gods rottweiler' op. Hij was een intellectueel die de veranderingen

"DIT LEVERDE HEM DE BIJNAAM 'GOD'S ROTTWEILER' OP"

Dezelfde ambiguïteit was zichtbaar in Johannes Paulus' strategische heiligverklaring. De heiligverklaring van Edith Stein in 1998 was pijnlijk. Stein, een Joodse filosoof die zich bekeerde en non werd, werd in Auschwitz vermoord omdat ze Joods was. Door haar als christelijke martelaar heilig te verklaren, creëerde de Kerk een narratief waarin haar dood een christelijke betekenis kreeg. Zoals Minerbi opmerkte, was de impliciete boodschap dat zij het Joodse volk hielp via het voorbeeld van de bekering.¹⁵ Het was de continuïteit van het supersessionisme, verpakt als een gebaar van verzoening.

na het Concilie met argwaan bekeek en vreesde voor een verlies aan continuïteit en doctrine. Waar Johannes Paulus II een politiek compromis zocht, zocht Benedictus een theologische en liturgische correctie terug naar de traditie.

Zijn liturgische visie was geen geheim. Ze was de logische voortzetting van de theologie die hij als kardinaal had verwoord in *Dominus Iesus* (2000). Dit document was een harde herbevestiging van de traditionele leer dat de Katholieke Kerk de unieke en noodzakelijke weg naar verlossing is.¹⁶ Voor joodse (en protestantse) gesprekspartners voelde dit

als een regressie, een terugkeer naar het supersessionisme, omdat het de impliciete boodschap zond dat het joodse verbond 'onvoldoende' was voor verlossing.

In 2007 zette paus Benedictus deze theologische continuïteit om in liturgische praktijk met het document *Summorum Pontificum*. Dit was geen kleine aanpassing; het was een liturgische en theologische aardverschuiving die een regressie inluidde. Ten eerste liberaliseerde Benedictus het gebruik van de Tridentijnse Mis volledig. Priesters hadden niet langer speciale toestemming nodig van hun bisschop om deze te vieren – de enige beperking die Johannes Paulus II had ingevoerd. Ten tweede, en theologisch veel ingrijpender, herdefinieerde hij de status van de twee liturgieën. De *Novus Ordo* (de nieuwe mis) werd de 'gewone' vorm van de Romeinse ritus. De oorspronkelijke Tridentijnse Mis werd de 'buitengewone' vorm.¹⁷ Met deze terminologie creëerde Benedictus een mogelijke terugkeer van eenieder die vasthield aan de Tridentijnse Mis. Hij stelde dat deze twee vormen van de *lex orandi* (de wet van het gebed) op geen enkele wijze tot verdeeldheid zou leiden in de geloofsleer van de Kerk, de *lex credendi* (de wet van het geloof).¹⁸

Dit was een catastrofale misrekening en een ernstige fout. Critici, waaronder de joodse gemeenschap, zagen onmiddellijk het gevaar. Door de oude mis theologisch gelijk te maken aan de nieuwe, legitimeerde Benedictus XVI de theologie achter die oude mis. De liturgie van het supersessionisme, het gebed dat (zelfs in de versie van 1962) nog steeds bad voor de bekering van de joden uit hun blindheid, was niet langer een getolereerd overblijfsel voor een kleine groep; het was nu een 'buitengewone' maar officieel goedgekeurde uitdrukking van het katholieke geloof. De desastreuze gevolgen van deze regressie lieten niet lang op zich wachten. Gesterkt door *Summorum Pontificum* en Benedictus' wens tot verzoening, zocht de SSPX toenadering.

In 2009 zette Benedictus de ultieme stap: hij hief de excommunicatie op van de vier bisschoppen die Johannes Paulus II had verbannen.¹⁹

Slechts één dag na de opheffing van de excommunicatie gaf bisschop Richard Williamson een interview op de Zweedse televisie. Hij verklaarde: 'Ik geloof dat het historische bewijs enorm ingaat tegen het feit dat zes miljoen Joden opzettelijk zijn vergast in gaskamers als een opzettelijk beleid van Adolf Hitler.'²⁰ De wereld reageerde met afschuw. De crisis was compleet. In zijn zoektocht naar continuïteit en kerkelijke eenheid had de paus een notoire Holocaustontkenner officieel teruggebracht in de volle gemeenschap van de Kerk.

Het besluit van Benedictus XVI om de excommunicatie op te heffen was niet het enige controversiële moment van zijn pontificaat. In hetzelfde jaar, 2009, zette Benedictus nog een provocatieve stap die zijn prioriteit voor continuïteit en institutionele verdediging aantoonde: hij verklaarde paus Pius XII 'eerbiedwaardig', een cruciale stap richting heiligverklaring. Dit deed hij ondanks de wijdverbreide joodse en historische bezwaren tegen Pius' publieke zwijgen tijdens de Shoah, een zwijgen dat volgens historici als Michael Phayer mede werd ingegeven door zijn angst voor het communisme, die hij als een grotere bedreiging zag dan het nazisme voor de eenheid van de kerk.²¹ Het vereren van Pius XII werd door critici gezien als een goedkeuring van deze institutionele prioriteitenstelling.

Geconfronteerd met de wereldwijde verontwaardiging over de Williamson-affaire schreef Benedictus een brief aan de bisschoppen. Deze brief was onthullend. Hij noemde de affaire een 'onvoorziene tegenslag' en gaf toe dat hij het 'internet' beter had moeten raadplegen.²² De SSPX zelf gooide olie op het vuur door te verklaren dat de critici een gouden kans vonden in de ongelukkige woorden van bisschop Williamson, maar zij weigerden

hun fundamentele afwijzing van Vaticanum II in te trekken.²³ Desondanks werd Benedictus' ware motief duidelijk toen hij de retorische vraag stelde: 'Kunnen we totaal onverschillig staan tegenover een gemeenschap met 491 priesters, 215 seminaristen, 6 seminaries (...) en duizenden lekenengelovigen? Moeten we hen terloops verder van de Kerk laten afdrijven?'²⁴

Het antwoord was duidelijk. Voor Benedictus XVI woog de continuïteit van de Kerk als instituut en het behouden van priesters en gelovigen, zelfs zij die de Holocaust ontkenden, zwaarder dan de verandering en de morele verplichting die *Nostra Aetate* had ingeluid. De Joods-katholieke dialoog bevond zich op een dieptepunt. Het beeld van de geblinddoekte Synagoga was effectief opnieuw op een voetstuk geplaatst.

Benedictus *Dominus Iesus* schreef, schreef Franciscus *Evangelii Gaudium* (2013). In dit document maakte hij de theologisch meest radicale verandering sinds *Nostra Aetate* officieel. Hij stelde ondubbelzinnig dat het verbond van God met het Joodse volk nooit herroepen is. Hij ging verder door te stellen dat 'wij het jodendom niet kunnen beschouwen als een vreemde religie.'²⁶

Deze theologie werd in 2015 versterkt door het Vaticaanse document *The gifts and the calling of God are irrevocable*. Dit was de duidelijkste Vaticaanse afwijzing van systematisch en structureel supersessionisme tot nu toe. Het document deed een uitspraak die decennia van ambiguïteit doorbrak. De Katholieke Kerk bedrijft noch ondersteunt enig specifiek institutioneel missiewerk gericht op joden.²⁷ Dit was de ultieme

"DIT WAS DE DUIDELIJKSTE VATICANSE AFWIJZING VAN SYSTEMATISCH EN STRUCTUREEL SUPERSESSIONISME TOT NU TOE"

Franciscus en de correctie:

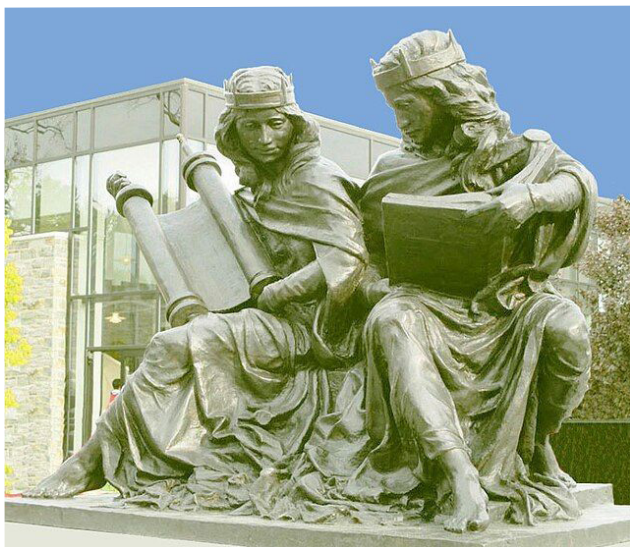
Traditionis Custodes

Paus Franciscus erfde een liturgisch en theologisch verdeelde Kerk. De verandering naar de *Novus Ordo* na Vaticanum II en de continuïteit van de buitengewone vorm van de oorspronkelijke Tridentijnse Mis bestonden niet vreedzaam naast elkaar, zoals Benedictus had gehoopt. Ze waren, zoals Franciscus later zou erkennen, de symbolen geworden van twee tegenovergestelde visies op de Kerk.²⁵ Aan de ene kant stond de Kerk van de verandering en de dialoog, aan de andere kant de Kerk van de continuïteit, die zich definieerde als tegenwicht voor de moderne wereld en *Nostra Aetate*. Het pontificaat van Franciscus markeert een radicale en noodzakelijke breuk met het beleid van zijn voorgangers.

Net als bij zijn voorgangers was de liturgische actie van Franciscus een afspiegeling van zijn theologie. Waar

theologische breuk met de 'leer van de minachting'. Als het joodse verbond geldig is, is de missie om hen te redden uit hun duisternis – precies wat de Tridentijnse Mis propageerde – theologisch onjuist. Vanuit deze theologie van gelijkwaardigheid was de liturgische continuïteit die Benedictus had gecreëerd onhoudbaar geworden. Zes jaar na de waarschuwingen van joodse leiders, zoals Noam Marans, dat de Tridentijnse Mis een uitdaging was om in de gaten te houden, besloot Franciscus dat de tijd voor compromissen voorbij was.²⁸

In juli 2021 publiceerde hij het document *Traditionis Custodes* (*Hoeders van de traditie*). Dit document was geen compromis. Het was een directe en ondubbelzinnige correctie, een complete ommekeer van het beleid van Benedictus XVI. Franciscus handelde met uiterste precisie om de regressie van *Summorum Pontificum* ongedaan te maken. Ten eerste herdefinieerde hij de status van de

Afb. 2: De nieuwe Ecclesia en Synagoga
Bron: Wikimedia Commons

liturgie. Hij schafte de tweedeling ‘gewone’ en ‘buitengewone’ vorm af. Hij decreteerde dat de liturgische boeken van Paulus VI en Johannes Paulus II (de *Novus Ordo*) de ‘unieke uitdrukking zijn van de *lex orandi* van de Romeinse ritus’.²⁹ Hiermee werd de verandering van Vaticanum II opnieuw de enige en unieke vorm.

Ten tweede degradeerde hij de Tridentijnse Mis. Het was niet langer een ‘buitengewone’ vorm van het geloof, maar een overblijfsel dat streng gereguleerd en uiteindelijk uitgefaseerd diende te worden. Hij legde de volledige autoriteit terug bij de bisschoppen en verbood de oprichting van nieuwe groepen of parochies die de oude mis gebruikten. Cruciaal was zijn eis dat groepen die de oude mis mochten blijven vieren, de geldigheid en legitimiteit van de liturgische hervorming van Vaticanum II niet mochten ontkennen.

Franciscus’ motivering was een directe kritiek op zijn voorgangers. Hij erkende dat Johannes Paulus II en Benedictus XVI hadden gehandeld om de eendracht en eenheid van de Kerk

te bevorderen. Maar, zo concludeerde Franciscus, deze poging tot pacificatie was mislukt. Het instrument van de continuïteit van de Tridentijnse Mis was uitgebuit om de verdeeldheid juist te vergroten en het Tweede Vaticaans Concilie zelf af te wijzen. De reacties waren voorspelbaar. Traditionalisten waren woedend. De SSPX noemde de theologie achter de nieuwe mis een leugen die zou leiden tot desintegratie. Maar voorstanders van Vaticanum II, zoals theoloog Massimo Faggioli, zagen de verandering als ‘een van de belangrijkste pauselijke daden in de geschiedenis van de receptie en implementatie van Vaticanum II’.³⁰

Met *Traditionis Custodes* maakte paus Franciscus een duidelijke keuze. Hij koos voor de verandering van 1965 boven de continuïteit van 1570. Hij plaatste de integriteit van de conciliaire theologie, inclusief de fundamentele breuk met het antisemitisme in *Nostra Aetate*, boven de wens om traditionalistische groepen, die deze breuk verwierpen, binnenboord te houden.

Conclusie: een nieuw beeld voor een nieuwe tijd

Het narratief van de Tridentijnse Mis is meer dan een intern kerkelijk dispuut over de liturgie. Het is het verhaal van de moeizame en vaak mislukte poging van de Katholieke Kerk om de belofte van *Nostra Aetate* waar te maken. Het is de vraag of de Kerk bereid was de voortzetting van haar triomfalistische zelfbeeld, de gekroonde *Ecclesia* die neerkijkt op de geblinddoekte *Synagoga*, los te laten.

Het pontificaat van Johannes Paulus II werd gekenmerkt door compromis. Gedreven door de wens tot continuïteit van de kerkelijke eenheid, tolereerde hij een liturgie die de verandering van het Concilie direct tegensprak. Dit opende de deur voor een gevaarlijke regressie onder Benedictus XVI. Zijn pontificaat toonde aan dat de voortzetting van een preconciliaire wereldbeschouwing prioriteit kon krijgen boven de morele plichten van de post-Holocaust Kerk. De Williamson-affaire en de promotie van Pius XII waren geen ongelukken. Ze waren de onvermijdelijke uitkomst van een beleid dat de liturgische en historische bronnen van het anti-judaïsme legitimeerde. Beide pausen hielden, door hun handelen, de oude, geblinddoekte *Synagoga* symbolisch op haar voetstuk.

Het is daarom veelbetekenend dat juist paus Franciscus, de paus van *Traditionis Custodes* en *Evangeliū Gaudium*, ook de paus is die een nieuw symbool heeft omarmd. In 2015, ter ere van de vijftigste verjaardag van *Nostra Aetate*, zegende hij een nieuw beeldhouwwerk aan de Saint Joseph's University in Philadelphia: *Synagoga and Ecclesia in our time*. Dit beeld is de visuele verandering die *Traditionis Custodes* liturgisch probeert af te dwingen. In dit nieuwe kunstwerk is de hiërarchie verdwenen. *Ecclesia* en *Synagoga* zitten naast elkaar, als gelijken. Beiden dragen een kroon en beiden houden hun heilige geschriften open, niet vallend, maar

actief bestuderend. Ze kijken elkaar aan, in dialoog, alsof ze, zoals de pauselijke inscriptie luidt, 'elkaar helpen de rijkdom van Gods woord te delven.' De blinddoek is af.

De acties van paus Franciscus vormen een dubbele, beslissende beweging. Een radicale breuk met het verleden en het schetsen van een visuele toekomst. Met *Traditionis Custodes* maakt hij de Kerk liturgisch los van haar giftige erfenis door de theologie van de minachting te ontcrachten. Tegelijkertijd biedt hij met zijn zegen over het nieuwe beeld van 'Ecclesia en Synagoga in onze tijd' een concrete visie op een toekomst van gelijkwaardigheid. Deze dubbele beweging, het afbreken van oude structuren van haat en het bouwen aan nieuwe symbolen van dialoog, biedt een krachtige les die urgenter is dan ooit. In een tijd waarin religieuze claims en verdraaide historische narratieven politieke conflicten, zoals dat tussen Israël en Palestina, blijven voeden en de menselijkheid van de ander ontkennen, toont deze katholieke worsteling dat verzoening moed vereist. De moed om diepgewortelde dogma's daadwerkelijk te ontmantelen. De reis van de oude, geblinddoekte *Synagoga* naar een gelijkwaardige partner is daarmee voltooid. De verandering die in 1965 op papier werd beloofd, wordt nu, na decennia van tegenstribbelen, eindelijk zichtbaar in liturgie en steen.

Tom Leijenaar rondde in de zomer van 2025 de master Geschiedenis af aan de Universiteit van Amsterdam. Dit artikel is gebaseerd op zijn scriptie, geschreven onder begeleiding van dr. Mart Rutjes, over antisemitisme binnen de Katholieke Kerk na 1965.

Eindnoten

- 1 Paus Paulus VI, *Nostra Aetate* (28 oktober 1965).
- 2 KRO-NCRV, *Goede-Vrijdagbede voor de Joden* (geraadpleegd op 29 oktober 2025).
<https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/g/goede-vrijdagbede-voor-de-joden>.
- 3 Paus Paulus VI, *Missale Romanum* (3 april 1969) paragraaf 2 en 8.
- 4 Brian Sudlow, 'The Frenchness of Marcel Lefebvre and the Society of St Pius X: a new reading', *French cultural studies* 28:1 (2017) 79-94, 79.
- 5 Intelligence Squared (15 september 2015). The Catholic Church is a force for good in the world (video), YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=JZRcYaAYWg4> (30 mei 2025).
- 6 Sean Doyle, 'The Pontifical commission *Ecclesia Dei*: purpose and competence', *The jurist* 73:1 (2013) 131-150, 131.
- 7 Paus Johannes Paulus II, *Ecclesia Dei* (2 juli 1988).
- 8 Paus Johannes Paulus II, *Ecclesia Dei*, 6a.
- 9 Edward Ranehan, *Pope John Paul II* (Chelsea House 2007) 72-74.
- 10 Paus Johannes Paulus II, *Catechism of the Catholic Church* (1992).
- 11 Paus Johannes Paulus II, *We remember: a reflection on the Shoah* (12 maart 1998).
- 12 James Rudin, 'Reflections on the Vatican's "Reflection on the Shoah"', *Cross currents* 48:4 (1998) 518-529, 519.
- 13 Sergio Minerbi, 'Pope John Paul and the Jews: an evaluation', *Jewish political studies review* 181 (2006) 15-36, 24.
- 14 David Kertzer, *The Popes against the Jews: The Vatican's role in the rise of modern antisemitism* (Alfred A. Knopf 2001) 19; Minerbi, 'Pope John Paul and the Jews', 24.
- 15 Minerbi, 'Pope John Paul II and the Jews', 20.
- 16 Steven Leonard, "'Dominus Jesus': Why this? Why now?", *Shofar* 22:2 (2004) 12-17.
- 17 Rita Ferrone, 'Anti-Jewish elements in the extraordinary form', *Worship* 84:6 (2010) 498-513, 498.
- 18 Paus Benedictus XVI, *Summorum Pontificum*, paragraaf 10.
- 19 Paus Benedictus XVI, *Letter of His Holiness Pope Benedict XVI to the bishops of the Catholic Church concerning the remission of the excommunication of the four bishops consecrated by Archbishop Lefebvre* (10 maart 2009).
- 20 BBC (2 februari 2009). Pope Under Fire (video). YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=meAoIYpupsw> (geraadpleegd op 24 mei 2025).
- 21 Michael Phayer, "'Helping the Jews is not an easy thing to do." Vatican Holocaust policy: continuity or change?', *Holocaust and genocidal studies* 21:3 (2007) 421-253, 431.
- 22 Paus Benedictus XVI, *Letter of His Holiness Pope Benedict XVI to the bishops of the Catholic Church*.
- 23 Bernard Falley, *Letter to friends and benefactors* (14 augustus 2009)
- 24 Paus Benedictus XVI, *Letter of His Holiness Pope Benedict XVI to the bishops of the Catholic Church*.
- 25 Paus Franciscus, *Traditionis Custodes*.
- 26 Paus Franciscus, *Evangelii Gaudium*, 249.
- 27 Commission for Religious Relations with the Jews, *The gifts and the calling of God are irrevocable* 6:40.
- 28 Noam Marans, 'The Pope Francis effect and Catholic-Jewish relations', 9.
- 29 Paus Franciscus, *Traditionis Custodes*.
- 30 Massimo Faggioli, 'The Limits of Traditionis Custodes', *Commonwealth magazine* (2 september 2021).

Jong **KNHG**

Vergroot je netwerk
Bezoek leuke activiteiten
Volg leerzame workshops

WORD NU GRATIS LID

knhg.nl/jong-knhg

JongKNHG

Jong-knhg

LOEKASJENKA'S MASKERADE

STRATEGISCHE NARRATIEVEN VAN BELARUSSISCHE ONAFHANKELIJKHEID (1994-2023)

Joris van Oeffel

Belarus wordt vaak begrepen en beschreven als een statische satellietstaat van Moskou: een passieve grensstaat tussen Oost en West. Toch heeft President Aleksandr Loekasjenka een aanzienlijke grip op de internationale positie van zijn land. Om soevereiniteit en legitimiteit te behouden in een veranderend geopolitiek speelveld, gebruikt het regime *storytelling* als politiek instrument.

Het regime toont zich meester in narratieve wendbaarheid en schakelt tussen discoursen van autonomie, defensief nationalisme en broederlijke loyaliteit aan Rusland. Samen vormen deze narratieven een zorgvuldig samengesteld overlevingspakket voor het regime.

Het strategische narratief van Belarus is sinds het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991 verschoven van pragmatische ambiguïteit naar ideologische verankering, met als doel het regime te beschermen tegen interne en externe dreigingen. Voor de bestudering van deze verschuiving baseer ik me op John Mearsheimers realisme, dat verklaart hoe staten voor hun veiligheid invloed maximaliseren, en op het narratieve analysekader van Roselle, Miskimmon en O'Loughlin. Dit model onderscheidt drie verbonden en overlappende typen narratieven: systeemnarratieven (omtrent de structuur van de internationale orde), identiteitsnarratieven (over wie 'wij' zijn) en kwestienarratieven (hoe specifieke gebeurtenissen worden begrepen en afgehandeld).¹ Zulke narratieven zijn meer dan retoriek; het zijn instrumenten voor zowel *hard power*, dat gedrag afdwingt, en *soft power*, dat aanzet tot gedrag door

middel van gemeenschappelijke moraal of profijt.² Door te sturen hoe staten zichzelf zien én hoe zij door anderen worden gezien versterken verhalen beide machtsvormen.

Ik bespreek eerst hoe de theorieën van Roselle e.a. en Mearsheimer gecombineerd kunnen worden om strategische narratieven in een autoritair systeem te begrijpen rond een concept dat ik definieer als *narrative power*. Aan de hand van dit kader wil ik de evolutie van de staat Belarus verduidelijken, in het bijzonder om te tonen hoe deze narratieven een pijler van regimecontinuïteit vormen.

Strategische narratieven en autoritaire identiteit in de praktijk

Volgens John Mearsheimer functioneren staten in een anarchistisch systeem zonder hogere autoriteit die hun bestaan garandeert.³ Gedreven door onzekerheid streven staten naar maximale relatieve macht, vaak ten koste van anderen.⁴ Zonder idealisme of normatieve afstemming fungeert pragmatische risicospreiding als een manier om veiligheid te waarborgen. Hoewel Mearsheimer vooral nadruk legt op militaire, economische en strategische capaciteiten, vormt perceptie – en dus narratief – een onmisbare dimensie.⁵

Anders dan *soft of hard power* werkt *narrative power* door werkelijkheid te definiëren. Neem als voorbeeld een internationale militaire oefening. Afhankelijk van het narratief wordt een militaire oefening gezien als een geruststelling, dreigement, afschrikmiddel of zelfs een reclamespot voor militair materieel of rekrutering. In kleinere staten met beperkte militaire en economische macht fungeren strategische narratieven als alternatief machtsinstrument. Waar grootmachten overleven door het uitstralen van dominantie en inclusiviteit, behouden zwakkere staten soevereiniteit door narratieven van autonomie en onderscheid, zoals een moedertaal.⁶

Wat betreft narratieven onderscheiden Roselle, Miskimmon en O'Loughlin drie niveaus van strategische verhalen: systeem-, identiteit- en kwestienarratieven.⁷ In democratieën legitimeren identiteitsnarratieven leiders als *primus inter pares*, een eerste ondergelijken, omdat ze bepalen wie tot de gelijken behoren.⁸ Autoritair leiderschap put legitimiteit juist uit systeemnarratieven die het volk als een aparte, kwetsbare en afhankelijke entiteit neerzetten. Identiteits- en kwestienarratieven (zoals het framen van crises) worden ingezet om die machtsbasis te ondersteunen en oppositie buiten het morele kader te plaatsen.⁹ Zo vloeien de drie lagen samen tot een mythe van voortdurende dreiging – een natie die altijd bedreigd wordt en altijd een verdediger nodig heeft.¹⁰ Deze dynamiek vormt de kern van wat ik *schijnlegitimiteit* noem: verhalen dienen niet om draagvlak te weerspiegelen, maar om het te simuleren.

Het vroege Loekasjenkanarratief: afstandelijke, neutrale soevereiniteit (1994-2014)

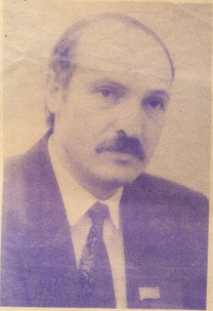
Toen Aleksandr Loekasjenka aan de macht kwam in 1994, positioneerde hij zichzelf als de antithese van corrupte post-Sovjetelites die de regio kenmerkten

in de jaren 1990.¹¹ Loekasjenka beloofde herstel van orde en bescherming van het volk tegen de chaos van liberalisering. Hij presenteerde zich populistisch: de personificatie van de Belarussische staat, en als enige staatshoofd trouw aan het Sovjet-erfgoed.¹²

In zijn buitenlandse en binnenlandse retoriek benadrukte Loekasjenka stevast het belang van het behoud van autonomie via neutraliteit. Deze benadering speelde in op het post-Sovjet-ongemak rondom het concept van nationale identiteit; een gevoel dat voortkwam uit het grote contrast met het bekende socialistisch internationalisme.¹³ Dit ongemak benutte Loekasjenka door zijn land te presenteren als uniek loyaal aan zijn Sovjet-erfgoed en de antiwesterse houding aan te nemen die hier historisch mee gepaard ging. Dit onderscheidde Belarus van omliggende landen; inclusief Rusland, waarvan Loekasjenka eveneens vastbesloten was de invloedssfeer te vermijden.¹⁴ Het Sovjet-internationalisme werd een nationale identiteit.

Centraal in dit vroege narratief stond dus het principe van soevereiniteit door culturele afstand van de omliggende staten – een strategische buffer tussen het Oosten en het Westen. Hiermee projecteerde de staat een beeld van diplomatieke stabiliteit zonder zich ideologisch te committeren, bijna vergelijkbaar met de Beweging van Niet-Gebonden Landen uit de Koude Oorlog.¹⁵ Vanuit Mearsheimers realisme was Belarus een klassiek voorbeeld van een kleine staat binnen een regionaal machtsstelsel, die overleeft via pragmatisme en risicospreiding.¹⁶ Door zich als stabiliserende en betrouwbare factor in de regio te presenteren kon het legitimiteit ontleen aan de geografische centrale ligging.¹⁷ Deze aanpak is een voorbeeld van het uitoefenen van *narrative power*. Loekasjenka construeerde een strategisch narratief van een soevereine bufferstaat – een staat die zowel westerse integratie als opname in Eurazië vermeed.

НАРОДУ—НАРОДНОГО ЛИДЕРА

Знаю—Вас долго обманывали.
Знаю—Вы устали верить.
Я не прошу у Вас президентский портфель.
Я хочу вернуть Вам веру в будущее.
Подумайте о судьбе Ваших детей.
Я хочу зажечь хотя бы маленький свет в конце тоннеля, свет надежды в Ваших измученных сердцах.

А. Лукашенко

АЛЕКСАНДР ГРИГОРЬЕВИЧ ЛУКАШЕНКО —белорус. Уроженец Шкловского района Могилевской области. Возраст—39 лет. Женат, двое сыновей.

Имеет два высших образования: гуманитарное (историк) и специальное экономическое.

Был учителем, пять лет служил в армии (начинал рядовым в погранвойсках, сегодня, майор запаса), два года работал заместителем руководителя промышленного предприятия, десять лет отдал сельскому хозяйству.

Работая на селе, Александр Григорьевич сумел дать возможность крестьянину почувствовать себя хозяином земли.

В 1990 году Александра Лукашенко избрали народным депутатом БССР. За четыре года активной работы в Верховном Совете ему пришлось нелегко, так как он не отказывался от своих принципов и не забывал о народе.

Природный талант, аналитический ум и умение предвидеть последствия решений позволяют Александру Лукашенко быть всегда на шаг впереди как своих коллег депутатов, так и правительства. Единственный из всех депутатов он проголосовал против Беловенских соглашений.

Возглавив Комиссию по борьбе с коррупцией, он не согнулся перед натиском, а пытается вырвать наше общество из цепких объятий мафии. Всеми доступными способами Александр Лукашенко сегодня продолжает борьбу.

И разрушая зло, он созидает добро.

23 июня 1994 года Вы будете выбирать первого Президента Беларуси.

**ПОСОВЕТУЙТЕСЬ С СОВЕСТЬЮ
И СДЕЛАЙТЕ СВОЙ ВЫБОР!**

БУТ 3. 4747 Т. 20000

Afb. 1: Plakat Viboroe (verkiezingsposter) van Aleksandr Loekasjenka voor de Belarussische presidentsverkiezingen van 1994. Oorspronkelijk geproduceerd door het campagneteam van Loekasjenka (1994).

Bron: digitale reproductie via ru.hrodna.life, foto door redactie hrodna.life, CC BY-SA 4.0, <https://ru.hrodna.life/wp-content/uploads/2020/07/lukashenko-kandidat-e1593940241225.jpg> (geraadpleegd 25 september 2025). Vertaling door auteur.

De bovenste tekst luidt:

AAN HET VOLK – [VAN] DE LEIDER VAN HET VOLK.

Ik weet het, je bent al lang bedrogen.

Ik weet dat je het beu bent om te geloven.

Ik vraag je niet om de presidentiële portefeuille.

Ik wil uw vertrouwen in de toekomst herstellen.

Denk na over het lot van uw kinderen. Ik wil graag een klein lichtpuntje aan het einde van de tunnel laten schijnen, een lichtpuntje van hoop in jullie uitgeputte harten.

A. Loekasjenka

Na deze tekst volgt een korte biografie die Loekasjenka's bescheiden afkomst, militaire en landbouwerfaring en vermeende morele standvastigheid idealiseert om hem als natuurlijke leider van Belarus te presenteren. Het benadrukt persoonlijke deugd en stelt de strijd tegen corruptie en chaos centraal.

Belarus beschermde de blokken tegen elkaar en had daardoor bestaansrecht. Op het nationale toneel bevestigde het narratief Loekasjenka's rol als beschermer van stabiliteit, een indrukwekkend beeld in contrast met de politieke onrust die Rusland tartte. Zoals Roselle e.a. stellen:

It is vital that those seeking to use narrative strategically pay as much attention to the reception and interpretation of narratives as to their formation and projection, since it is here that meaning is made and any attractiveness, engagement and scope for persuasion are located and experienced.¹⁸

Deze internationale balans werd zelfs vastgelegd in de grondwet van de Republiek Belarus van 1994, waarin artikel 1 bepaalt dat Belarus een 'onafhankelijk binnenlands en buitenlands beleid' voert en artikel 18 verklaart dat het buitenlands beleid gebaseerd is op 'niet-inmenging in de interne aangelegenheden van staten' en de belofte om een 'neutrale, kernwapenvrije staat' te blijven.¹⁹ Het succes van dit beleid bleek uit de onmiddellijke Europese diplomatieke initiatieven die door de eerste onafhankelijke Belarussische regering werden genomen, waarbij zelfs het EU-lidmaatschap werd aangekondigd als een toekomstig doel van het buitenlands beleid.²⁰

In de praktijk vertaalde het beleid zich in een binnenlands systeemnarratief waarin orde en stabiliteit voorrang kregen boven democratische participatie. Zoals Rohava aantoonde, voegden Belarussische burgers aan door het regime gesponsorde identiteitsnarratieven vaak persoonlijke en lokale anekdotes en betekenissen (kwestienarratieven) toe, waarmee ze die identiteitsnarratieven legitimeerden.²¹ De overlappende lagen waren dus als volgt: het identiteitsnarratief van Belarus als een trouwe Sovjet-internationalist werd getransformeerd

tot een nationale identiteit. Dat maakte een systeemnarratief mogelijk van onderscheid en afstand van zowel het nog steeds fundamenteel andere Westen als het afvallige Rusland. Dit succesvolle identiteitsnarratief werd geaccepteerd en toegepast in dagelijks handelen, waardoor de cyclus van kwestie-narratieven het hele systeem versterkten. Dit zorgde ervoor dat het narratief dat Loekasjenka's regime ondersteunde op persoonlijk niveau kon blijven bestaan zonder diepgaande ideologie.

Het vroege Loekasjenka-tijdperk rustte op een zorgvuldig gecontroleerd narratief van onafhankelijke neutraliteit: een narratieve synthese van pragmatisme en populisme die Belarus' stabiliteit definieerde tot aan de Krim-crisis.

De post-Krim-verschuiving: narratieven van gecontroleerde solidariteit

Na de annexatie van de Krim door Rusland in 2014 stelde Belarus zijn buitenlandse beleid subtiel bij. Door acties en onthoudingen, zoals het niet reageren op de Maidanrevolutie of het niet officieel erkennen van de inlijving van de Krim bij de Russische Federatie, vermeed Belarus elke directe goedkeuring of afkeuring van de acties van Moskou. Deze strategische ambiguïteit stelde Loekasjenka in staat om autonomie ten opzichte van zowel Rusland als de Europese Unie te signaleren en dus een lot vergelijkbaar met dat van Oekraïne te voorkomen, maar tegelijkertijd economische hulp van beide partijen te krijgen.²²

In tegenstelling tot het eerdere narratief van gelijke afstand, waarbij Belarus als buffer werd gepositioneerd, presenteerde dit nieuwe narratief het land steeds meer als een brug, waarbij het regionale stabiliteit verschaftte door dialoog en bemiddeling. Het Belarussische regime contrasteerde zich op deze wijze met de chaos in Oekraïne. Het narratief dat in deze periode door de Belarussische

Afb. 2: V.l.n.r.: Alexandr Loekasjenka (Belarus), Vladimir Poetin (Rusland), Angela Merkel (Duitsland), François Hollande (Frankrijk), Petro Poroshenko (Oekraïne) bespreken een mogelijke oplossing voor de situatie in Oekraïne. Onderhandelingen in Minsk in het zogenoemde “Normandië-formaat,” februari 2015.

Bron: Wikimedia Commons

media en diplomatie naar voren werd gebracht, benadrukte de staat als een stabiele, gematigde Slavische partner – een toonbeeld van politieke consistentie en sociale orde te midden van regionale onrust. Loekasjenka profileerde de staat als een verantwoordelijke regionale speler, die roekeloosheid schuwde ten gunste van voorspelbaarheid en veiligheid. Deze voorstelling had een dubbele functie: intern versterkte het de legitimiteit van het regime door het contrast met de chaos in Oekraïne; extern evolueerde het van neutrale ‘buffer’ naar een neutrale ‘brug’ – een staat die in staat was tot dialoog met zowel Moskou als Brussel en deze zou kunnen verbinden.²³ De Minsk-akkoorden van 2015 belichamen deze zelfbenoemde rol van bemiddelaar: opnieuw werden de nationale identiteit en de positie van het land sterk gevormd door wat zijn machtigere burens vereisten. Belarus bood zijn hoofdstad niet alleen aan als geografisch ontmoetingspunt, maar ook als neutraal diplomatiek platform. In officiële

verklaringen werd deze stap gepresenteerd als een daad van vredesopbouw en regionale verantwoordelijkheid, waardoor het internationale imago van Belarus werd versterkt zonder dat er fundamentele veranderingen in zijn buitenlandse allianties nodig waren.²⁴

De dynamiek in de buitenlandse allianties kan als volgt begrepen worden: Belarus, anders dan Oekraïne, ging niet openlijk in verzet tegen Rusland en dreef niet af naar het Westerse kamp, maar manoeuvreerde zich subtiel om betrokken te zijn bij beide zijden. Waar vóór 2014 neutraliteit de kern was, kan na 2014 ‘gecontroleerde solidariteit’ beschreven worden als leidraad. Belarus koos ervoor niet langer puur afstand te houden, maar om gecontroleerd aan te sluiten waar nodig zonder zich volledig te committeren. Op deze manier had het toegang tot de financiële voordelen die gepaard gingen met relaties met de EU, en goedkoop gas uit Rusland. Deze zorgvuldig gebalanceerde relaties en toegankelijkheid hadden als

doel om een win-winrelatie te creëren die beide kanten op werkte, om daarmee Belarus in zijn huidige, stabiele vorm onmisbaar te maken. Daarmee moest worden voorkomen dat Belarus hetzelfde lot onderging als het zuidelijke buurland.²⁵

Oekraïne werd dan ook vaak afgeschilderd als een waarschuwend voorbeeld van buitenlandse inmenging en interne verdeeldheid. Het land toonde wat er fout zou gaan als het volk niet tevreden zou zijn met het getolereerde niveau van maatschappelijk pluralisme.²⁶ De EU en de NAVO werden bekritiseerd als destabiliserende actoren, in lijn met het Russische narratief, maar ook Rusland werd niet overladen met lof. In plaats daarvan profileerde Belarus zich als een stabiel contrast met Oekraïne. Hoewel voorzichtig in het expliciet gebruik van deze voorbeelden, schilderde het zichzelf af als een 'schone' plek die zijn orde te danken had aan het behouden van soevereiniteit in een onrustige, chaotische en 'vieze' omgeving.²⁷ Door Rusland niet te provoceren en zich niet aan te sluiten bij westerse veiligheidsstructuren, ontliet Minsk het lot van Oekraïne, dat verstrikt was geraakt in een alles-of-niets-strijd tussen grootmachten.²⁸ Het regime van Loekasjenka trachtte zo de externe druk te beperken en tegelijkertijd de interne controle te behouden, waarbij het centrale doel van het voortbestaan van de staat boven ideologische afstemming werd gesteld.

Deze geopolitieke evenwichtsoefening werd versterkt door mediaberichten die de nadruk legden op de stabiliteit, morele duidelijkheid en continuïteit van Belarus te midden van regionale onrust. Het regime gebruikte vergelijkingen met Oekraïne om dat land af te schilderen als een plek van buitenlandse inmenging, verdeeldheid en door het Westen gesponsorde chaos. Het stelde Oekraïne voor als een land dat door het Westen werd 'vervreemd' van zijn stabiele, Slavische aard, en daardoor onstabiel en ideologisch gevaarlijk was.

De ontwikkelingen in Oekraïne werden gepresenteerd als deel van een systeem van wanorde, waarbij vaak de nadruk werd gelegd op burger-conflicten, polarisatie en geopolitieke manipulatie. Te midden daarvan werd het morele contrast met Belarus als bastion van controle en cohesie versterkt.²⁹

In de persoonlijke narratieven die gedocumenteerd zijn door Rohava is de invloed van het strategisch systeem-narratief te zien dat werd verkondigd in de media. Burgers reproduceerden vaak officiële identiteitskenmerken die Belarus onderscheidden van Oekraïne, zoals orde, netheid en soevereiniteit. Tegelijkertijd werd Belarus zelf niet alleen als stabiel, maar ook als hygiënisch neutraal gepresenteerd – gedepolitiseerd en gezuiverd van de ideologische besmettingen die met revolutie gepaard zouden gaan. Het identiteitsnarratief was dus niet ideologisch van aard, maar werd gevoed door een autoritair systeem-narratief dat conformiteit boven individualiteit en activisme stelde.³⁰ Dit gecultiveerde beeld van een apolitiek, niet-corrupt Belarus fungeerde als een moreel schild, waardoor het regime zich kon presenteren als de laatste schone plek in een regio die vervuild was door burgerlijke onrust ten gevolge van inmenging. In deze rol van voorbeeld stond het open voor samenwerking om stabiliteit te herstellen. Zo werd het eerdere narratief van autonome neutraliteit vervangen door een narratief van gecontroleerde solidariteit: Belarus bleef streven naar overleven in de regionale orde, maar nu door zich te onderscheiden van Oekraïne en zich tegelijk als bemiddelaar te profileren tussen Rusland en het Westen.

De protesten van 2020: crisis, interne ineenstorting en buitenlandse vijanden

De massale protesten die na de presidentsverkiezingen van augustus 2020 in Belarus uitbraken, betekenden

de grootste breuk in het verhaal van het regime sinds Loekasjenka in 1994 aan de macht kwam.³¹ Het gevestigde narratief van het regime werd door de enorme omvang en volharding van het publieke verzet aan diggelen geslagen. Voor het eerst werd Loekasjenka's bewering dat hij de absolute hoeder van de soevereiniteit was ook binnenlands openlijk betwist.

Geconfronteerd met deze legitimiteitscrisis construeerde het regime snel een narratief. Belarus was wederom een staat die in zijn voortbestaan werd bedreigd. Loekasjenka zette de protesten niet weg als een binnenlandse politieke roep tot inspraak, maar als een door het Westen georkestreerde kleurenrevolutie die gericht was op 'regime change' – een echo van de contrarevolutionaire narratieven die werden gebruikt tijdens de Oranje Revolutie in Oekraïne in 2004 en de Euromaidan in 2014.³² Hij beschuldigde de EU en de NAVO van het aanwakken van onrust en beweerde dat Litouwen en Polen democratisering als excuus gebruikten voor een eigenlijke *coup d'état*.³³

Deze ommezwaai diende een combinatie van strategische doelen, die niet allemaal even gunstig waren, maar wel onmiskenbaar gepland. Ten eerste werd in het kwestienarratief (het narratieve niveau dat verklaart hoe specifieke problemen zich manifesteren en moeten worden afgehandeld) de schuld extern gelegd. Hierdoor werd een democratische volksbeweging omgevormd tot een Westerse, buitenlandse samenzwering; het identiteitsnarratief van Belarus als stabiele en ordelijke staat werd in stand gehouden. Ten tweede leidde deze wissel in narratief ertoe dat het regime zijn retorische evenwichtsoefening opgaf en Rusland volledig omarmde als partner in ideologische en materiële defensie. Russische troepen smoorden de protesten en Loekasjenka bedankte Poetin publiekelijk voor het aanbieden van een veiligheidsbijstand:

Ze hebben deze puinhoop voorbereid. (...) Het Westen had besloten ons [Belarussen] tegen elkaar op te zetten, zoals we nu zien, tegen Rusland. Ze wilden een Baltische-Zwarte Zee-corridor, een *cordon sanitaire*: de drie Baltische republieken, ons en Oekraïne. (...) Het was allemaal gepland en geleid door de Verenigde Staten, en de Europeanen spelen mee.³⁴

Dit was het nieuwe systeemnarratief: de Euraziatische beschaving verwickeld in een hybride oorlog tegen het Westen, met de protesten als westers wapen. Nu dit Moskouse verhaal was overgenomen, was Belarus niet langer een soevereine buffer, maar een medeverdediger van een Slavische, post-liberale orde die werd bedreigd door westers moreel en politiek verval. Omdat het systeemnarratief in een staat als Belarus naast de internationale orde ook de interne machtsstructuur definieert, ging deze verschuiving gepaard met een ingrijpende hervorming van de Belarussische staatsorde. Het maatschappelijk middenveld dat ooit werd getolereerd als onderdeel van het zorgvuldig gecontroleerde pluralisme van het regime, werd nu bestempeld als de vijfde colonne van westerse invloed. NGO's, onafhankelijke media en culturele organisaties werden geconfronteerd met ongekende repressie. Halverwege 2021 waren honderden organisaties gesloten of 'extremistisch' verklaard.³⁵

De door de staat gecontroleerde media ondergingen een agressieve hersovjetisering om het nieuwe systeemnarratief te legitimeren in een identiteitsnarratief. Symbolen van de Belarussische onafhankelijkheid, zoals de wit-rood-witte vlag die door de oppositie werd gebruikt, werden geherinterpreteerd als fascistische relikwieën, terwijl de Sovjet-iconografie en patriottisch heldendom nieuw leven werden ingeblazen om een verhaal van historische continuïteit en loyaliteit te

construeren.³⁶ Dit verhaal over fascistische banden bracht het protest van de oppositie niet alleen in verband met een kracht die lange tijd als volstrekt niet-Slavisch werd beschouwd, maar plaatste het ook in hetzelfde kader als Oekraïne, waardoor het verhaal van buitenlandse inmenging nog verder werd versterkt.³⁷ De boodschap van de staat was niet langer gebaseerd op verbond, maar op binaire tegenstellingen: wij tegen zij, patriotten tegen verraders, beschaving tegen chaos.

De ineenstorting van het narratief van gecontroleerde solidariteit was zowel abrupt als volledig. Waar Belarus zich voorheen tussen concurrerende polen had gemanoeuvreerd, positioneerde Loekasjenka zichzelf nu binnen het Russische narratief – zowel praktisch als ideologisch. Daarmee offerde hij de laatste restanten van zijn soevereine evenwichtsoefening op ten gunste van een sterk beveiligd, defensief nationalisme. De protesten van 2020 leidden niet alleen tot repressie, maar markeerden ook het einde van de narratieve ambiguïteit en de consolidatie van Belarus als ideologische bondgenoot van het Rusland van Poetin.

Na de invasie van 2022: Belarus als (on)afhankelijke partner

De grootschalige invasie van Oekraïne door Rusland in februari 2022 luidde de laatste fase van de narratieve transformatie van Belarus in. Geconfronteerd met geopolitieke isolatie en een toenemende economische afhankelijkheid van Rusland schakelde Loekasjenka over op een narratief van noodzakelijke loyaliteit, waarbij hij Belarus tegenover zijn regime afschilderde als een onwillige maar moreel standvastige bondgenoot in wat wordt gepresenteerd als een defensieve oorlog tegen westerse agressie.

Opvallend is dat volgens een opiniepeiling van *Chatham House* uit maart 2022 79 procent van de respondenten het ermee eens was dat de dood van Belarussische soldaten in de oorlog

onaanvaardbaar zou zijn, en meer dan 50 procent vond dat Belarus neutraal moest blijven. Op de vraag wat Belarus had moeten doen na het uitbreken van de vijandelijkheden, was slechts drie procent voorstander van actieve deelname aan de oorlog aan de kant van Rusland, terwijl 30 procent de acties van Rusland steunde zonder directe betrokkenheid. Ondertussen was 25 procent voorstander van volledige neutraliteit en de uitzetting van alle buitenlandse troepen, sprak 20 procent zijn steun uit voor Oekraïne (waarvan één procent voorstander was van actieve betrokkenheid) en was 21 procent onzeker. Alles bij elkaar genomen wijzen de gegevens erop dat ten minste 74 procent van de Belarussen – ongeacht hun mening over Rusland of Oekraïne – gekant was tegen militaire betrokkenheid van Belarus bij het conflict.³⁸

Roselle e.a. beschrijven hoe strategische verhalen zorgvuldig moeten worden aangepast aan hun publiek.³⁹ De Belarussische staatspropaganda minimaliseerde dan ook zorgvuldig de militaire rol van het land in het conflict. Het regime presenteerde zijn steun niet als medeplichtigheid aan de inval, maar als een individueel, principieel standpunt tegen de uitbreiding van de NAVO en het neo-imperialisme.⁴⁰ Deze retorische manoeuvre kwam tot uiting in de staatsmedia en officiële communicatie. Hoewel Belarussisch grondgebied tijdens het offensief op Kyiv als uitvalsbasis voor Russische troepen diende, benadrukten officiële berichten de vredeshandhavende kwaliteiten en historisch Slavisch broederschap in plaats van eenheid.⁴¹ Zoals Katerynych aantoonde aan de hand van een thematische inhoudsanalyse van meer dan 1700 media-items, focusten de Belarussische media zich op de historische verhalen over broederlijke eenheid en existentiële dreiging vanuit het Westen, terwijl ze systematisch de directe militaire betrokkenheid bagatelliseerden. De gebruikte narratieve instrumenten

– selectief geheugen, symbolische continuïteit en externalisering van schuld
– creëerden een realiteit waarin Belarus geen oorlogvoerende partij was, maar een moreel gebonden deelnemer aan een bredere strijd. Zo zorgde het regime ervoor dat het verhaal over de kwestie werd afgezwakt om niet in conflict te staan met het voorgaande identiteitsnarratief van een stabiel en ordelievend land, en de breuk met het bestaande systeemnarratief werd verzacht.⁴²

Het was deze retorische finesse die het Loekasjenka-regime kon laten voortbestaan. Door Belarussen te overtuigen van Loekasjenka's onafhankelijkheid van Rusland werd de Belarussische identiteit niet gelijkgesteld aan de Russische. Omdat juist het concept van *agency* en bescherming in tijden van crisis de rol van Loekasjenka als leider van de Belarussen legitimeerde was het cruciaal dat dit onderscheid in stand werd gehouden. Als duidelijk zou worden dat Loekasjenka niet degene was die de beslissingen nam, of de Belarussen af zouden wijken van hun passieve, ordelievende identiteitsnarratief, zou het onderscheid ontkracht worden en Loekasjenka buitenspel staan in het systeemnarratief.

Binnen het kwestienarratief, waarin concrete beleidskeuzes worden gelegitimeerd, kon deze dubbelrol van Belarus – als zowel vredesboodschapper als loyale voorpost – retorisch worden gespiegeld als een moreel juiste, noodzakelijke reactie op westerse agressie. Zolang Loekasjenka deze narratieve balans wist te handhaven, bleef het regime gevrijwaard van een soortgelijk lot van regimeverandering en annexatie dat Oekraïne leek te treffen. De dreiging van buiten legitimeerde het regime zolang het het volk kon overtuigen dat het in staat was Belarus ertegen te beschermen, wat deze dreiging ook mocht inhouden. Belarus was zowel vredesboodschapper als loyale voorpost, zowel niet-strijdende partij als medeverdediger van Eurazië. Het

behoud van het beeld van non-inmenging beschermde het Loekasjenka-regime, zelfs wanneer intense sancties Belarus feitelijk steeds verder afhankelijkker maakten van Rusland.

Conclusie

De casus van Belarus toont hoe staten met beperkte *hard* en *soft power* door middel van *narrative power* toch geopolitieke ruimte kunnen afdwingen. Door het realisme van Mearsheimer te verbinden met narratieve analysekaders, wordt duidelijk hoe Belarus zijn diplomatieke positie, binnenlandse legitimiteit en externe oriëntatie voortdurend herstructureerde om zijn regime en onafhankelijkheid te waarborgen. Elke narratieve wending – of het nu ging om een tijdelijke, door de EU gegarandeerde neutraliteit, stabiliserende factor in de regio, ideologische eenheid in tijden van interne onrust of zelfbeschikking ten tijde van oorlog – diende om het existentiële risico te ontkomen dat Belarus in de greep van een grotere macht komt. Het aanpassen van narratieve lagen om het systeemnarratief van populistische onschendbaarheid dat Loekasjenka legitimeerde in stand te houden ging uiteindelijk ten koste van de strategische autonomie van de staat.

De aanpassingen van het narratief kwamen niet voort uit ideologische overtuiging, maar waren een berekende strategie om de schijnlegitimiteit van het regime in stand te houden. Veranderingen waren daarom geen breuken maar mutaties; gericht op het behouden van stabiliteit, het minimaliseren van risico's en het voorkomen van de ineenstorting van de schijnlegitimiteit.

Toch is Belarus steeds verder binnen de Russische invloedssfeer geraakt, al was deze assimilatie geen voorbestemd lot. Het was het cumulatieve resultaat van narratieve beslissingen die werden genomen als reactie op veranderende dreigingen tegenover Belarussische (regime-) onafhankelijkheid. Het regime

was in staat om op het nationale toneel handelingsvermogen te simuleren, terwijl het feitelijk afhankelijk werd van het Russische leiderschap – een retorische soevereiniteit die een steeds grotere afhankelijkheid maskeerde. Wanneer fysieke soevereiniteit kwetsbaar is, wordt narratieve soevereiniteit de laatste verdedigingslinie. Maar verhalen kunnen soevereiniteit alleen simuleren; niet herstellen. Hoe overtuigender de kwestienarratieven van onafhankelijkheid moesten worden om crises te compenseren, hoe meer hulp uit Rusland nodig was.

Het verhaal van Belarus is niet alleen een voorbeeld van autoritaire veerkracht. Het is ook een waarschuwend verhaal over hoe narratief overleven onder systemische druk kan leiden tot een zachte

annexatie. In zijn pogingen om het regime in stand te houden, is de afhankelijkheid van het systeemnarratief van controle over Belarus uiteindelijk juist ten koste gegaan van de nationale soevereiniteit die het claimde te beschermen. Omdat Loekasjenka zelf bescherming nodig had, is zijn verhaal over autoritaire macht steeds verder uitgehold en opgeslokt door dat van de uiteindelijke beschermer, de Russische staat.

Joris van Oeffel studeert een dubbele bachelor Geschiedenis en Europese Studies, tracks Oost-Europese Studies, Europees Recht en Russische taal. Hij is geïnteresseerd in de analytische lenzen die rechtsgeleerdheid en politieke economie bieden, waar hij minoren in volgt.

Eindnoten

- 1 J.J. Mearsheimer, *The tragedy of great power politics*, herz. red. (New York / Londen, W. W. Norton & Company 2014); L. Roselle, A. Miskimmon en B. O'Loughlin, "Strategic narrative: a new means to understand soft power," *Media, war & conflict* 7:1 (2014) 76, <https://doi.org/10.1177/1750635213516696>.
- 2 J.S. Nye Jr., *Soft power: the means to success in world politics* (New York 2004) 5-11.
- 3 Mearsheimer, *The tragedy of great power politics*, 30-32.
- 4 Ibidem, 33-36.
- 5 Ibidem, 42-46.
- 6 Mearsheimer, *The tragedy of great power politics*, 30-32; zie voor de moedertaal als constructie van nationale identiteit bijv. E. Hobsbawm, "Language, culture and national identity," in *Language conflict and language rights: ethnolinguistic perspectives on human conflict*, red. J. W. Tollefson (Cambridge 1996) 99-131; T.P. Bonfiglio, *Mother tongues and nations: the invention of the native speaker* (Berlijn 2010).
- 7 Roselle et al., "Strategic Narrative", 73-75.
- 8 Ibidem 76.
- 9 M. Rohava, "Identity in an autocratic state – or what Belarusians talk about when they talk about national identity," *East European politics and societies and cultures* 32:3 (2018) 644-646, <https://doi.org/10.1177/0888325417741343>.
- 10 J. Stanley, *How fascism works: the politics of Us and Them* (New York 2018) 31-50; C. Bottici, *A philosophy of political myth* (Cambridge 2007) 80-92.
- 11 K. Matsuzato, "A populist island in an ocean of clan politics: the Lukashenka regime as an exception among CIS countries," *Europe-Asia studies* 56:2 (2004) 235-261.
- 12 G. Ioffe, *Understanding Belarus and how Western foreign policy misses the mark* (Lanham 2014) 126; zie voor een toegankelijke inleiding tot de werking van populisme bijvoorbeeld J. Müller, *What is populism?* (Philadelphia 2016).
- 13 S.B. Kirmse, "Internationalist nation-builders: youth under Brezhnev in the Soviet south," *Europe-Asia studies* 74:8 (2022) 1413-1437, <https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2110219>.
- 14 D.R. Marples, *Understanding Belarus and how Western foreign policy misses the*

mark (Londen 2012) 107; Rohava, "Identity in an autocratic state," 655-656. Duidelijk uit de verklaringen van oudere leeftijdsgroepen.

R. Allison, "Russia, Ukraine and state survival through neutrality," *International affairs* 98:6 (2022) 1864, <https://doi.org/10.1093/ia/iiac>, 230.

Mearsheimer, *The tragedy of great power politics*, 40-45.

D. Krivosheev, "Foreign policy," in *Contemporary Belarus: between democracy and dictatorship*, red. E.A. Korosteleva, C.W. Lawson en R.J. Marsh (Londen 2003) 173-176.

Roselle et al., "Strategic narrative", 74-75.

Constitution of the Republic of Belarus, aangenomen 15 maart 1994, art. 1 en 18, <https://lawbank.of.by/document.asp?lang=en&doc=1994&page=1>.

Rozanov, "Vneshniaia politika Belorussii: predstavleniia i real'nosti," *Pro et Contra* 3:2 (1998) 76; geciteerd in Krivosheev, "Foreign policy," 173.

Rohava, "Identity in an autocratic state", 647-650.

G. Ioffe, "Understanding Belarus: economy and political landscape," *Europe-Asia studies* 66:1 (2014) 198.

A. Matejuk, "Belarusian foreign policy discourse in 2014-2020: between Russia and the EU," in *Belarus in the twenty-first century*, red. E. Korosteleva (Londen 2020) 104.

Matejuk, "Belarusian foreign policy discourse," 115-117; Council of the European Union, "Foreign Affairs Council conclusions on Belarus," (15 februari 2016) <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/02/15/fac-belarus-conclusions/>.

Matejuk, "Belarusian foreign policy discourse," 110-113.

P. Katerynych, "Propaganda at play: a thematic analysis of Belarusian media narratives in the context of the Russo-Ukrainian War," *Media literacy and academic research* 6:1 (2023) 23-24, <https://doi.org/10.34135/mlar-23-0>.

Idem.

Mearsheimer, *The tragedy of great power politics*, 212.

Idem.

Rohava, "Identity in an autocratic state," 645-647.

A. Leukavets, *Crisis in Belarus: main phases and the role of Russia, the European Union, and the United States*, Kennan Cable no. 74 (Washington D.C.: Kennan Institute, Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2022), https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/uploads/documents/KI_220125%20Crisis%20in%20Belarus_Cable%2074-V1r1.pdf.

O. Manaev, N. Rice en M. Taylor, "The evolution and influence of Russian and Belarusian propaganda during the Belarus presidential election and ensuing protests in 2020," *Canadian Slavonic papers* 63 (3-4) (2021) 386-387, <https://doi.org/10.1080/00085006.2021.1997285>.

A. Wilson, *Belarus: the last European dictatorship*, herz. ed. (New Haven 2021), 203-206.

"Lukashenko: Nam gotovili etu zavarushku, planiruiut eto i napravliaiut SShA," *Belta*, 21 augustus 2020. <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-nam-gotovili-etu-zavarushku-planirujut-eto-i-napravljajut-ssha-403655-2020>.

Freedom House, *Freedom in the World 2021: Belarus* (Washington, DC: Freedom House, 2021), <https://freedomhouse.org/country/belarus/freedom-world/2021>.

A. Kotljarchuk, "The flag revolution: understanding the political symbols of Belarus," *Baltic worlds*, Center for Baltic and East European Studies (Södertörn University 2020) <https://balticworlds.com/the-flag-revolution-understanding-the-political-symbols-of-belarus/>.

Katerynych, "Propaganda at play", 29-33.

Chatham House, "Belarusians' views on the military conflict between Russia and Ukraine: results of a public opinion poll conducted between 5 and 14 March 2022", *The Royal Institute of International Affairs* (2022)4-7, <https://www.chathamhouse.org/2022/03/belarusians-views-military-conflict>.

- 39 Roselle et al., "Strategic narrative", 75.
- 40 Katerynych, "Propaganda at play", 29-33.
- 41 V. Pomanenko, "Iz Belarusi poshli rocciiskie tanki – ghospoghrancloezhba," *Ukrayinska Pravda*, 24 februari 2022. <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/02/24/7325371/>;
- 42 Katerynych, "Propaganda at play", 29-33.
- Ibidem.

TECHNIEK IN DE GEEST VAN DE PATIËNT

DE NEDERLANDSE VOORGESCHIEDENIS VAN DE AI-PSYCHOSE (1790-1900)

Maud Berbé

Veel psychiatrische casestudy's beschrijven patiënten met wanen over technologie, van internet, 4G en kunstmatige intelligentie tot kernbommen en Bluetooth.¹ Machines lijken vaak al kort na hun uitvinding terug te keren in de geest van de mens, ook al tijdens de Nederlandse industrialisatie in de negentiende eeuw, waardoor techniekwanen allerm minst een recent fenomeen zijn. Nederlandse patiëntendossiers uit die tijd laten zien dat sommigen vreesden voor elektrische apparaten op hun dak of droomden van tienduizend stoomboten.

De afgelopen weken is er een ontluisterend beeld ontstaan bij psychiaters over een zekere 'AI-psychose'. Er worden steeds vaker gevallen gemeld van mensen die wanen ontwikkelen na intensief gebruik van grote taalmodellen (LLM's), zoals ChatGPT, bijvoorbeeld met ideeën dat het een goddelijk wezen is, een liefdespartner of een kwaadaardige vervolger. Psychiaters en filosofen, onder wie Hamilton Morrin en Michael Levin, werpen de these op dat generatieve AI psychoses in de hand werkt. De taalmodellen zouden waanideeën niet alleen versterken, maar ook de grenzen van de realiteit verder vervagen.² Of deze psychoses bij gezonde mensen kunnen ontstaan, is onduidelijk, zo beargumenteren zij. Journalisten, psychoprofessionals en ervaringsdeskundigen op X en Reddit zijn somberder — een indicatie van hoe mensen in het algemeen aankijken tegen de invloed van techniek op ons mentale welzijn. 'Het is de vonk die psychoses aanwakkert,' schrijft een Amerikaanse psycholoog op X, die pleit voor triggerwarnings en beperkte toegang tot de technologie. En ook de conclusie van ervaringsdeskundigen op het Reddit subforum r/psychosis luidt onomwonden:

deze techniek *maakt* ons gek.

Waanbeelden met technologische referenties, die ik techniekwanen noem, zijn allesbehalve nieuw. In 1883 schreef Cornelis Sus vanuit het Rosmalense gesticht dat hij 'in verband [stond] tot elektriciteit, voortgeplant door magnetisme, [en] bevorderd door camera obscura en telefoon.' Hij voelde zich bestuurd door een 'elektrisch poppenspel'.³ Net als bij AI-wanen gebruiken patiënten dus bepaalde technieken om vervolgingsangst vorm te geven. Deze vervolging had in Sus' gefabuleerde wereldbeeld door van alles veroorzaakt kunnen worden, zoals zwarte magie of kwade dampen, maar zijn fixatie hechtte zich aan deze technieken boven andere fenomenen. De fixatie op techniek suggereert dat waanvoorstellingen vervormde spiegels zijn van hun culturele context. En dus mijn stelling: techniek geeft vorm en inhoud aan de ongevormde waan die al onder de oppervlakte aanwezig is. De waan is daarmee een bijzondere representatie van sentimenten en de culturele context rond technologie.

De impact van techniek op wanen is in recente tijd vooral kwantitatief onderzocht. Maar er bestaat ook een

handjevol kwalitatieve studies. Psychiaters als Thomas Stompe en Vladimir Lerner betogen dat psychosegevoelige mensen culturele fenomenen gebruiken om hun wanen concreet te maken.⁴ Zo beschreef een casus uit 1999 een Israëliëse patiënte die overtuigd was dat zij een internetsite was en door internetstraling werd beïnvloed. Volgens Stompe toont dit de psychoplasticiteit van het brein; met andere woorden, wanen zijn volgens hem gevoelig voor tijd en cultuur en weerspiegelen de technologische context van hun periode. Hij benadrukt daarbij dat het vooral de terminologie van technieken is die in wanen wordt weerspiegeld.⁵ Dat Sus sprak over magnetische stralingen zegt dus niet alleen iets over hemzelf, maar ook over de bredere samenleving. Ik voeg daaraan toe dat patiënten niet alleen de naam van technieken lijken te weerspiegelen in hun wanen, maar ook de bredere sentimenten die destijds over deze technieken heersten. Tegen deze achtergrond beargumenteer ik dat historici dergelijke narratieven als volwaardige bron kunnen gebruiken. Toch ontbreekt grotendeels een systematische en kwalitatieve analyse van de historische impact van techniek op waanvoorstellingen, terwijl juist dit type bron een schat aan historische informatie biedt.

In dit artikel onderzoek ik hoe berichtgeving over techniek de inhoud van waanbeelden beïnvloedde bij patiënten in Nederlandse gestichten tijdens de industrialisatie (1850-1900), vergeleken met de voorafgaande decennia (1790-1850). De veronderstelde Nederlandse technische achterstand, die na 1850 snel werd ingehaald en het technische landschap abrupt veranderde, maakt deze casus bijzonder geschikt. Aan de hand van achthonderd dossiers uit het Rotterdamse, Utrechtse en Amsterdamse gesticht en krantenartikelen laat ik zien hoe elke generatie haar eigen machines in de geest draagt. Daarbij ligt mijn focus vooral op drie technologische

innovaties: elektriciteit, magnetisme en stoomschepen. Ik beargumenteer dat techniekwanen vaak als een gebogen spiegel werken. Ze vergroten en vervormen bestaande maatschappelijke reacties op nieuwe technologieën. Klinische wanen vormen op die manier een verrassend rijke bron om ideeën uit de samenleving te achterhalen, mits er rekening wordt gehouden met de vertaling in het psychische beeld van de hyperbool.

Het beginsel van welwillendheid

Een belangrijk uitgangspunt in mijn onderzoek is het principe van welwillendheid, zoals omschreven door filosoof Rosalind Hursthouse. Zij betoogt dat we moeten proberen de meest redelijke of aannemelijke interpretatie te vinden van wat we lezen of horen, in plaats van de slechtste. Ter illustratie geeft ze het voorbeeld van een 86-jarige tante die regelmatig namen door elkaar haalt. Zo vertelt ze aan gasten dat Jack laatst op bezoek was, haar neefje, maar vergist zich door te zeggen dat Jeff er was, haar overleden man. In plaats van haar verhaal letterlijk te interpreteren als een krankzinnige fantasie van een vrouw die gelooft dat de doden kunnen terugkeren, begrijpen we vaak moeiteloos dat ze het over haar neefje heeft.⁶ Dit principe is ook waardevol voor het interpreteren van wanen. Hallucinaties zijn geen willekeurige verzameling van angsten en verlangens: er schuilt een zekere rationaliteit in. Sus was bijvoorbeeld niet zomaar bang voor telefonie. De culturele context van de techniek, waarin verhalen over afluisteren en giftige stoffen circuleerden, beïnvloedde zijn geest.

Door wanen als waardevolle historische bronnen te beschouwen en ruimte te maken voor empathie, kunnen historici de ervaringen van patiënten beter begrijpen en in hun context plaatsen. Deze benadering verrijkt de medisch-culturele geschiedenis en de geschiedenis van de psychiatrie, en geeft

Afb. 1: De explosie van het stoomschip Moselle, in Cincinnati, op de Ohio rivier. Afkomstig uit Charles Ellms, *The Tragedy of the seas; or, sorrow on the ocean, lake, and river, from shipwreck, plague, fire and famine* (New York 1841), 832.

een stem aan mensen wier perspectief vaak uit de geschiedschrijving verdween. Roy Porter betreurde dit al in de jaren tachtig.⁷ Hoewel medische historici zijn pleidooi lauweren en het als voetnoot in inleidingen opnemen, blijkt een werkelijk patiëntgerichte geschiedschrijving in de praktijk lastig, aldus Flurin Condrau.⁸ Met dit onderzoek, dat wanen als bron beschouwt, wil ik een nieuwe richting voorstellen om deze patiëntgerichte geschiedenis tot leven te brengen. Om te begrijpen hoe zulke waanvoorstellingen zich historisch ontwikkelden, keer ik terug naar de periode voorafgaand aan de Nederlandse industrialisatie, toen nieuwe vormen van techniek hun intrede deden in het dagelijks leven en de verbeelding van de Nederlandse mens.

De mysterie en trage implementatie van techniek (1790-1850)

In 1828 schreef een journalist in het *Algemeen Dagblad* dat de wereld volledig veranderd was sinds de tijd van Christoffel Columbus. Waar vijftiende-eeuwse ontdekkingsreizigers nog de 'hand des

Satans' op zeeën zagen, geloofde hij dat aardse gevaren inmiddels waren geweken.⁹ Stoomschepen zouden matrozen niet langer het leven kosten en via telegrafie kon men binnen enkele dagen met Beijing communiceren. Deze hoopvolle visie illustreert de vervoering waarmee een deel van de Nederlandse pers tussen 1790 en 1850 innovaties beschreef, die de wereld kleiner en handel sneller en toegankelijker zouden maken voor mensen van verschillende standen in de maatschappij.

Toch bleef dit voor Nederland grotendeels een droombeeld. Terwijl Engeland al sinds 1800 industrialiseerde, kwam de Nederlandse industrialisatie pas na 1850 goed op gang. In 1850 werd slechts vier procent van de machines met stoom aangedreven, tegenover vijftig procent in Engeland.¹⁰ Spoorwegen stuitten op technische en economische twijfels.¹¹ Redacteuren vreesden het verlies van nationale hegemonie en beschouwden de traagheid in innovatie soms juist als een zegen, omdat stoomketels konden ontploffen en treinen konden wegzakken in moerassige grond.¹² Deze angst voor

ongelukken was overigens reëel. In 1838 ontploften stoomketels op het schip *Moselle*, waarbij meer dan honderdtwintig passagiers omkwamen.¹³ De kritiek op deze nieuwe vervoersmiddelen mengde zich dus met concrete gevaren. Veel auteurs wezen daarnaast op de ongrijpbaarheid van deze technieken als bron van hun vrees. In een reportage over de eerste overtocht van een stoomschip van New York naar Albany is te lezen dat slechts een paar mensen precies wisten hoe stoom het loodzware schip aandreef, aldus een reiziger. Voor het algemene publiek gold het als een geheim van een 'bovenaardsch karakter'.¹⁴ Toen bekend werd dat het schip ook reizigers zou vervoeren, reageerden enkele New Yorkers verbaasd. Voor vracht was de ontploffings- en zinkkans nog te overzien, maar voor mensen was het min of meer 'gevaarlijke waaghalzerij'.¹⁵

Op dezelfde manier werd de vroege toepassing van magnetisme tussen 1790 en 1850 als raadselachtig beschouwd. De *Arnhemse Courant* noteerde dat alleen het eindresultaat zichtbaar was, terwijl de interne werking voor leken ongrijpbaar bleef.¹⁶ In tegenstelling tot stoomschepen en treinen veronderstelde men dat deze krachten geneeskrachtig van aard waren. Franz Mesmer (1734-1815) stelde dat het lichaam deels uit een magnetisch fluidum bestond, dat bij vrije en evenwichtige stroming gezondheid bevorderde en bij blokkades ziekte veroorzaakte. In 1791 raakte dit zogenoemde dierlijk magnetisme bij veel Nederlandse artsen in zwang, waarbij dierlijk niet verwijst naar iets beestelijks, maar naar het Latijnse *animal*, wat zoiets betekent als 'levend' of 'beziel'd'. Later werd Mesmers idee overgenomen door de populaire cultuur in de vorm van alternatieve geneeswijze en kermisvoorstelling, waar magnetiseurs de uiteenlopendste kwalen meenden te kunnen genezen, als tovenaars bijna.¹⁷ Het was een echte hype. Het *Algemeen Dagblad* schreef dat de wachtruimte van een beroemde magnetiseur tot de

nok toe gevuld was met mensen. Hoewel magnetiseurs dus druk bezocht werden, bestond er tegelijkertijd angst voor kwakzalverij en misbruik.¹⁸ Sommige behandelaars, zoals Van der Lee en Witbraad, maakten mensen alleen maar zieker met medicatie en vroegen 'ijsselijke sommen', zo meenden twee redacteurs in de *Arnhemse* en *Groningse Courant*.¹⁹ Witbraad zou bijvoorbeeld een zwangere vrouw medicijnen hebben meegegeven tegen hoofdpijn, maar in plaats van verlichting te bieden, veroorzaakte de medicatie een brandend gevoel in haar buik, wat uiteindelijk tot een miskraam leidde.²⁰ Magnetiseurs geloofden ook dat ze cliënten in een somnambule trance konden brengen, waarbij deze als een slapende wijze inzichten kregen in hun eigen en andermans gezondheid, alsof hij of zij in contact stond met iets alwetends. Tegelijkertijd voedde dit, vooral bij de vrouwelijke clientèle, de vrees voor seksuele en morele schendingen.

Even mystiek als magnetisme was elektriciteit. Hoewel natuurkundigen sinds de achttiende eeuw meer inzicht kregen in elektrische lading en dokters elektrotherapie toepasten, bleef het 'gewone' volk in het ongewis over het ontstaan van elektriciteit. Zo noteerde de *Koninklijke Courant* in 1807 dat 'wij in het geheel niets [weten]' over de natuurkundige werkingen van het fenomeen, wat ruimte overliet voor spiritualistische verklaringen.²¹ Magische verschijnselen werden toegeschreven aan elektrische geleiding, zoals een vrouw die in 1819 'plots ontbrandde'.²² In Frankrijk beweerde een dokter dat hij met elektriciteit verbrande wezens kon doen herleven.²³ Elektriciteit, net als magnetisme en vervoersmiddelen, kreeg zo zowel praktische als bovenaardse en angstaanjagende betekenissen, met eigen individuele kenmerken.

Wanen in 1790-1850: een schip van louter goud

De angst en hoop rond technische ontwikkelingen, en het feit dat deze nog weinig zichtbaar waren in het Nederlandse landschap, weerspiegelen zich ook in de waanbeelden van de tijd. Uit ongeveer vierhonderd dossiers van patiënten in het Utrechtse Dolhuis en het Amsterdamse Buitengasthuis blijkt dat bij iets minder dan de helft wanen een rol speelden, waarvan een klein deel – twaalf gevallen – zich specifiek fixeerde op technologie, zoals stoomschepen en elektriciteit. In deze verslagen keren angstige en lovende berichtgeving over techniek vaak in uitvergroete vorm terug. Vooral onzichtbare krachten, zoals magnetisme en elektriciteit, kwamen voor in vervolgingswanen, terwijl grootheidswanen zich leken te hechten aan vervoermiddelen (i.e. ‘gouden stoomboten’). Deze narratieven volgden zo een duidelijke logica.

Een voorbeeld van vervolgingswanen is de casus van Antje van Wijk (1844), die bang was voor mannen op haar dak die haar met ‘electrische machines’ te lijf wilden gaan.²⁴ Soms zag ze boos kijkende mannen in witte jassen naast haar bed. Wat ze van haar wilden, durfde ze niet te vertellen; ze begon te huilen, zong later psalmen en leek het voorval te vergeten. Het is onbekend of Antje behandeld werd met elektrotherapie, wat haar waan gevoed zou kunnen hebben. In dat geval is er een mogelijkheid dat de mannen in witte hemden artsen representeerden.

Ook magnetisme was een voedingsbodem voor vervolgingswanen. De kunstschilder Maximiliaan Kitzinger vreesde dat Gustaaf Wappers en David van Lennep hem met magnetische krachten vervolgden, wat hevige pijnen veroorzaakte. Enkele dagen later ontwikkelde hij een grootheidswaan. Hij hoorde ‘pratende stemmen’ die hem bedreigden, maar verzekerde zijn arts dat hij nu zelf ‘een bovennatuurlijke magnetische kracht’ bezat om zich te verdedigen.²⁵ Zijn

angst werd zo een bron van hoop en kracht, conform de berichtgeving waarin magnetische kracht zowel helend als schadelijk kon zijn. Net als Maximiliaan voelde Geertruide Peerink zich door magnetisme volmaakt: ‘een echte koningin!’²⁶ Zij meende dat ze somnambule was, waardoor ze ‘het menselijk hart’ kon lezen en de aanwezigheid van mensen op afstand kon aanvoelen. Tegelijk richtte ze zich vooral op de positieve eigenschappen van deze toestand. De berichtgeving liet al zien dat deze helderziende staat grotendeels als positief werd gedefinieerd, op enkele angstige artikelen na. Dit sluit aan bij Lerner: positieve berichtgeving krijgt vorm in grootheidswanen, terwijl gebrek aan positieve interpretatieruimte laat voor techniek in vervolgingsangsten. Eenzelfde patroon is zichtbaar in wanen over stoomschepen.

Stoomschepen lijken vooral te zijn gebruikt om de klinische hoogmoed van patiënten te verwoorden. Hoewel kranten vaak ongelukken beschreven, reflecteren de waanvoorstellingen juist de berichtgeving dat scheepvaart rijkdom en status bracht. Zo dacht Jan Pieter Wopstra in 1843, tijdens zijn verblijf in het Buitengasthuis, dat hij op een stoomboot zat die hij ‘op eigen rekening gekocht had’; hij probeerde de arts te overtuigen dat zijn ‘schip van louter goud was’.²⁷ Lambertus Pebben meende zelfs ‘tachtig stoomschepen en honderd huizen’ te bezitten.²⁸ Dit suggereert dat het ideaal van vooruitgang en nationale trots op de zeehandel in de verbeelding de overhand had boven de angstige krantenberichten. Mogelijk nam kritiek op dit moderne vervoersmiddel, doordat die vooral op de werkelijkheid was gericht en minder magisch geladen was, zelden de vorm aan van vervolgingswaan.

De vergelijking tussen berichtgeving en waanvoorstellingen laat zien hoezeer deze wanen een spiegel van hun tijd vormen. In de verslagen van patiënten werden technische vormen vaak letterlijk

overgenomen. Zoals Stompe stelde, vonden zij in de uiterlijke gedaanten van techniek een concrete vorm voor hun onverklaarbare waanbeelden. Toch speelde meer dan alleen imitatie hierbij een rol. Ook culturele betekenissen en het karakter van techniek kwamen in de wanen tot uitdrukking. Patiënten gebruikten hyperbolen om sentimenten te verwoorden die al in de samenleving leefden. Raadselachtige innovaties, zoals elektriciteit, kregen een prominentere plaats in vervolgingswanen dan stoomschepen. In hun gedaante van gebogen spiegels waarin waanbeelden maatschappelijke emoties weerspiegelen en uitvergroten, vormen ze daarmee ook een bijzondere bron om maatschappelijke veranderingen te begrijpen. Vanaf 1850 maakte de Nederlandse samenleving een versnelde verandering door, niet alleen op politiek vlak — 1848 was immers het revolutiejaar waarin Thorbecke een ingrijpende grondwetsherziening doorvoerde — maar ook op technisch vlak, met de opkomst van spoorwegen, telegrafie en stoomkracht die het land steeds hechter verbonden. Vinden we deze sentimenten in uitvergroete vorm terug in patiënten-waanvoorstellingen? En zo ja, wat onthult dit over de perceptie van een veranderende wereld?

Een veranderde wereld (1850-1900)

Na een initiële achterstand werden de eerste tekenen van de Nederlandse industrialisatie in de jaren 1840 zichtbaar. Op 20 september 1839 vertrok de eerste stoomtrein, tijdens een plechtstatige inwijding, van Amsterdam naar Haarlem. Langs het traject wapperden Nederlandse vlaggen en verzamelden zich mensen bij wachthuizen en woningen om een glimp van de trein op te vangen. Op het Amsterdamse station bliezen hoornblazers van de schutterij feestelijke tonen, terwijl de trein was versierd met lauwerkransen en stadswapens. Onder luid gejuich vertrok hij met twee locomotieven, de *Snelheid* en

de *Arend*. Volgens de *Avondbode* had de vrees voor de trein inmiddels ‘alle gezag verloren’ — grappig genoeg dezelfde stelling die de *AD*-journalist eerder bij stoomboten had geuit.²⁹ Tien jaar later was het spoorwegennet zo uitgebreid dat heel Nederland binnen een dag te bereiken was. In 1863 spraken velen zelfs van treinreizen als ‘een ware behoefte’.³⁰

Het groeiende spoornet vormt slechts één voorbeeld van de technologische ontwikkelingen die het Nederlandse landschap ingrijpend veranderden. De eerder betreurde achterstand leek ingehaald.³¹ Naast spoorwegen kwamen telegraaflijnen tot stand, de brievenpost werd gesystematiseerd en in 1881 opende de eerste telefooncentrale in Amsterdam. Stoomaandrijving verhoogde het arbeidsvermogen en de productiviteit in fabrieken en de scheepvaart.³² De *Opmerker* schreef in 1880 dat stoommachines ‘de kracht van ongeveer duizend miljoen werkbare mannen’ vertegenwoordigden.³³ Kranten en tijdschriften als de *Rotterdamsche Courant*, het *Algemeen Dagblad* en de *Practische Volks-Almanak* berichtten trots over deze vooruitgang. Dit enthousiasme sloot aan bij het vooruitgangdenken van de late achttiende eeuw, maar nu beschikte Nederland over de middelen om de samenleving daadwerkelijk te moderniseren. Verwacht werd dat technische ontwikkeling niet alleen het landschap, maar ook de levensomstandigheden, de economie en de internationale positie van Nederland zou verbeteren. Een journalist schreef trots dat spoorwegen en telegrafie de natuur konden ‘dwingen tot gehoorzaamheid’.³⁴

Toch was niet alles rozengeur en maneschijn. Net als in de eerdere periode besteedden journalisten aandacht aan de schaduwzijden van techniek. Anders dan toen lag de nadruk nu niet langer enkel op buitenlandse ontwikkelingen. Ook binnenlandse ongelukken, treinen en fabrieksstakingen en rechtszaken kregen ruime aandacht. In het *Algemeen*

Dagblad werd tussen 1850 en 1898 meer dan honderdduizend keer bericht over branden door elektrische toepassingen. Arbeiders vreesden dat machines hun banen zouden innemen. De sociale droom waarin techniek de verschillende standen dichterbij elkaar zou brengen, leek na een eerste golf van successen in de praktijk juist de maatschappelijke klassen verder uiteen te drijven.

Ook binnen het modieuze fenomeen van het magnetisme bleef de dynamiek van fascinatie en vrees bestaan. Magnetiseurs golden nog steeds als beoefenaars van 'tooverkunst, van een onbegrijpbaar wonder'.³⁵ Antonio Regazzoni beweerde proefpersonen met magnetische krachten volledig te kunnen verdraaien.³⁶ Hij bood zijn kennis aan in kostbare cursussen, onder meer aan bekende schrijvers en politici als A.J. Riko (1836-1907) en Jean Pierre Cornets de Groot van Kraaijenburg (1808-1878).³⁷ Regazzoni's spectaculaire demonstraties, waarin lichamen bijna als marionetten werden gebruikt, gaven aanleiding tot angst voor misbruik. Verscheidene magnetiseurs werden in deze periode berecht wegens 'overschrijding zijner bevoegdheden'.³⁸

Ook elektriciteit was onderhevig aan dit dubbele karakter van magie en angst, maar werd, in tegenstelling tot de decennia hiervoor, voor lezers concreter door het potentiële gevaar. De aanleg van koperdraad en telegraaflijnen in steden ging gepaard met de vrees voor schokken en ongelukken. Niet zonder reden, al kreeg de verklaring soms een magisch karakter. Een metselaar raakte zwaar verbrand toen hij een draad vastgreep die zonder isolatie voor zijn huis was aangelegd.³⁹ Dergelijke voorvallen werden soms toegeschreven aan kwade geesten in plaats van aan natuurkundige processen.⁴⁰ Communicatietechnieken zoals de telefoon en telegraaf leidden tot vergelijkbare onrust. Berichten konden worden onderschept, wat leidde tot — herkenbaar in de huidige tijd — discussies

in kranten en zelfs de Tweede Kamer over af luisterpraktijken.⁴¹ Ook de gloeilamp wekte gevoelens van onveiligheid.⁴² Door hun betere verlichting dan raapolielampen, konden vreemden van buiten handelingen binnenshuis zien, wat in feuilletons vaak als onderdeel van spionagepraktijken werd beschreven.⁴³ In werkelijkheid hadden vooral vrouwen het gevoel niet meer veilig te zijn in hun eigen huis door de vermeende inbreuk die lampen en telefoons op hun privacy maakten. Daarnaast veroorzaakten glasbreuken en brandgevaar bij gloeilampen ook reële ongelukken, waardoor praktische risico's de minder rationele angsten versterkten.⁴⁴

De berichtgeving weerspiegelde niet alleen enthousiasme over en angst voor techniek, maar legde ook een vergrootglas op die gevoelens. Lezers bekeken hun nieuwe gloeilamp of telefoon door de bril van dergelijke verhalen. Zo schreef *Het Dagblad van Friesland* in 1881 dat het niet uitgesloten was dat vooruitgang sommige mensen krankzinnig kon maken.⁴⁵

Wanen in 1850-1900: elektrische stroomstootjes en tienduizend stoomschepen

36 van de 410 onderzochte patiënten die tussen 1850 en 1900 in Rotterdamse en Rosmalense gestichten werden opgenomen, leden aan technologische wanen. Dit is een duidelijke toename ten opzichte van de twaalf gevallen in de decennia daarvoor. Achter de deuren van deze ziekenhuizen vertalen de onzichtbare magnetische en elektrische toepassingen zich vooral in vervolgingswanen, terwijl vervoermiddelen die verre reizen mogelijk maakten en werden gezien als een middel om jezelf maatschappelijk op te werken, ruimte boden aan de meest fantastische dromen van zelfverwerkelijking.

In de berichtgeving beweerden magnetiseurs ook in deze periode dat zij met hun krachten lichaam en geest konden besturen en genezen. Ook nu verschenen deze beweringen in uitvergroete vorm in

Afb. 2: Antonio Regazzoni magnetiseert drie vrouwen, zijn “sujetten”, met publiek in de bovenzaal bij Rikkers aan het Wed in Utrecht, op 9 februari 1860. Met aangeplakte tekeningen van Regazzoni en een van de dames.

Tekening van P. van Loon, pen in bruin, recto, 1860.

patiëntenwaanvoorstellingen, zij het in een licht gewijzigde vorm. Niet alleen waren er meer patiënten die zich op deze technieken fixeerden, zij brachten in hun narratieven ook concrete elektrische toepassingen naar voren. De 23-jarige jonkheer E.H.M. meende in 1878 via magnetische krachten over grote afstanden te kunnen spreken, waarbij hij nadrukkelijk aangaf geen hulp nodig te hebben van een telefoon of telegraaf.⁴⁶ Een anonieme patiënte vreesde in 1863 dat haar gedachten via magnetisme werden gelezen, volgens haar op dezelfde manier als telefoongesprekken werden afgeluisterd.⁴⁷ De eerder genoemde Cornelis Sus geloofde dat zijn vervolgers hun magnetische stralingen sterker maakten door de tussenkomst van camera obscura en telefoons. Na een paar jaar keerde zijn angst om in megalomanie. Hij zou de kracht van zijn vervolgers hebben afgepakt en beschikte nu over genezende krachten.⁴⁸ De patiënten gebruikten zo de context van techniek om vervolgingsangst

of grootheidsfantasieën vorm te geven.

Ook elektriciteit behield haar vaste plaats in de waanvoorstellingen, versterkt door het groeiende aantal praktische toepassingen. Patiënten als Willem Frederik Bouman, Albert P. Cornelis en Nicolaas Lammeree verklaarden hun vervolging door elektrische stroomstootjes, gestuurd door vijanden.⁴⁹ Het onzichtbare en alomtegenwoordige karakter van elektriciteit leende zich goed voor deze projecties. Dezelfde onderliggende vervolgingsangst werd telkens in nieuwe technologische vormen gegoten. Bernardus Masthof geloofde in 1880 dat zijn lichaam in een koperdraad was gewikkeld en later zelfs van koper was, een hyperbolische variant van reële elektrocutieangst uit de krant. Telefoon en elektrische verlichting werden daarnaast vooral met spionage-angst geassocieerd. N. van den Toren dacht in 1883 dat ‘tuig’ via de telefoon zijn gedachten kon afluisteren, terwijl Antonie Hilleman stemmen door

de schoorsteen hoorde en brandgevaar vreesde.⁵⁰ De telefoon, nog maar kort na de uitvinding, kreeg zo snel een vaste plek in vervolgingswanen. Ook elektrische verlichting riep dergelijke gevoelens op. Pieter de Vries eiste dat de lampen uitgingen omdat hij dacht dat predikanten hem bespieden, en Anna Guise meende dat iemand haar met een gloeiend lichtje volgde.⁵¹ Opvallend is dat, ondanks de vele krantenberichten over brand door lampen, dit motief nauwelijks in waanvoorstellingen terugkwam. Dat suggereert dat niet alle maatschappelijke emoties rond techniek een directe vertaling vonden in het gesticht. Hier is echter weinig onderzoek naar gedaan, wat aantoonst dat de geschiedenis van wanen nog in haar kinderschoenen staat.

Net als in de eerdere periode kwamen transporttechnologieën vooral voor in groothedswanen. Alois Kohler wilde in 1889 tweeduizend stoomschepen bouwen om naar China te varen. Ook Gerardus van Gils had indrukwekkende ondernemingsplannen. Hij wilde de koningin ophalen en met haar via 'het spoor [in Waspik] doorsteken naar Amerika'. Daar wilde hij 'een stoomjacht, fabrieken, boerderijen en een diergaarde' laten bouwen, want hij meende 'al het geld van Europa' te bezitten.⁵² Angst speelde hier een kleinere rol. Patiënten gebruikten de trein, tram of stoomvaart eerder om grootsheid en macht te verbeelden dan vervolging. Het vormt een sterke illustratie van de relatie met cultuur die de wanen hebben: zelfs in hun meest persoonlijke of waanzinnige denkbeelden weerspiegelden patiënten de collectieve verbeelding van vooruitgang en beheersing. Net als in krantenartikelen uit die tijd klinkt in hun verhalen het optimistische sentiment door dat transporttechnologieën niet alleen de wereld verkleinden, maar ook een middel konden zijn om succes en maatschappelijke erkenning te bereiken. Net als in de periode 1790-1850 lijken de wanen een al dan niet gebogen spiegel van

de berichtgeving te zijn, en daarom een bijzondere bron om veranderende ideeën over techniek te analyseren.

Een spiegel van de tijd

Cornelis Sus stelde dat er 'dingen aan het licht' zouden komen als men wanen zou bestuderen. In dit artikel heb ik geprobeerd te laten zien dat wanen inderdaad waardevolle historische bronnen zijn, omdat ze zowel emoties als culturele betekenissen van hun tijd onthullen. Door het perspectief van patiënten centraal te stellen, heb ik onderzocht hoe technologische cultuur de inhoud van waanbeelden beïnvloedde in de periodes 1790-1850 en 1850-1900. Kranten berichtten lovend, kritisch en huiverig over nieuwe technieken; vooral ongrijpbare fenomenen zoals magnetisme, elektriciteit en telefonie werden gevreesd, terwijl vervoermiddelen inhoud gaven aan grootsheidsfantasieën. Die emoties resoneerden in wanen, waarbij patiënten namen en vormen van technieken opvallend snel spiegelde. Tien jaar na de uitvinding van de telefoon verschenen telefoons al in waanvoorstellingen, en het aantal techniekwanen nam sterk toe na 1850, parallel aan de snelle technologische veranderingen. Het meest opvallende, en naar mijn inzicht een originele bevinding, is dat deze wanen niet alleen uiterlijke vormen weerspiegelden, maar ook culturele interpretaties.

Klinische wanen tonen zo de culturele betekenissen van hun tijd, maar in hyperbool. Ze maken emoties en ideeën zichtbaar die in de samenleving subtieler aanwezig waren. Het bestuderen van wanen is daarmee niet alleen emanciperend, maar ook epistemologisch vruchtbaar. Het onthult historische emotiewerelden en culturele betekenissen. Technologische wanen zijn hier een voorbeeld van, maar dezelfde methode is breder toepasbaar op andere vormen van wanen, zoals politieke, religieuze of infestatiewanen. Vier patiënten vreesden

bijvoorbeeld voor 'luie Chinezen', een stereotypering die doet denken aan hedendaagse politieke opvattingen over 'gelukzoekende' migranten en inzicht biedt in de toenmalige beeldvorming over China. Ook valt op dat de politieke context van het revolutiejaar invloed had op de waanvoorstellingen. Zo stelde J.P.R. van Luijngaard in reactie op Thorbeckes grondwet zijn eigen wetsartikelen op, geïllustreerd in zes notitieboekjes. In zijn beleving was hij de rechtmatige opvolger van koning Willem III en in zijn aantekeningen verwoordde hij zijn visie op het vrije woord, de vrije pers en 'des volkswils'. De tekeningen lopen daarbij vaak dwars door de teksten heen, wat de notitieboekjes tot een bijzonder document maakt.

Zo wordt duidelijk dat AI-wanen op zichzelf niet nieuw zijn, noch uitzonderlijk in hun weerslag op de geest

van de psychosegevoelige mens. De ongreepbaarheid en onzichtbaarheid van de snel denkende machine vormen een voedingsbodem, net als de onzichtbare bewegingen van elektronen die elektriciteit opwekken of de ogenschijnlijk magische krachten van hypno-magnetisme, vervolgingswanen. Het is de nieuwste machine in onze geest die een nauwkeurige studie van de angsten en fascinaties in de bijbehorende waannarratieven verdient. En achter de horizon van de toekomst zal altijd wel weer een nieuwe machine opduiken.

Maud Berbé studeerde recent af in de RMA Modern and Contemporary History aan de Universiteit Utrecht. Ze specialiseerde zich in medische geschiedenis en onderzocht in haar scriptie mentale zelfhulp bij 'zenuwachtige' klachten (1870-1920).

Eindnoten

- 1 Dit artikel is een bewerkte versie van mijn bachelorscriptie *Geschiedenis, afgerond in 2023 aan de Universiteit van Utrecht*.
- 2 H. Morrin e.a., 'Delusions by design? How everyday AIs might be fuelling psychosis (and what can be done about it)', *PsyArXiv preprint* (22 augustus 2025) doi:10.31234/osf.io/cmy7n_v5.
- 3 L.Th. Pompe en F.J. van der Kroon, *Verslag van het geneeskundig gesticht voor krankzinnigen "Coudewater" te Rosmalen, over het vijftienjarige tijdvak van 1870-1885* (Den Bosch 1887) 205.
- 4 F. Oyeboode, *Sims' symptoms in the mind. Textbook of descriptive psychopathology* (5e dr., Nottingham 2014) 97; T. Stompe e.a., 'Old wine in new bottles. Stability and plasticity of the contents of schizophrenic delusions', *Psychopathology* 36 (2003) 6-12, 6; V. Lerner, I. Libov en E. Witztum, 'Internet delusions. The impact of technological developments on the content of psychiatric symptoms', *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences* 43:1 (2006), 47-51, 48.
- 5 Stompe e.a., 'Old wine in new bottles', 6; Lerner, Libov en Witztum, 'Internet delusions', 48.
- 6 R. Hursthouse, *Ethics, humans and other animals. An introduction with readings* (Londen/New York 2000) 5.
- 7 R. Porter, 'The patient's view. Doing medical history from below', *Theory and Society* 14:2 (1985), 175-198, 181.
- 8 F. Condrau, 'The patient's view meets the clinical gaze', *Social History of Medicine* 20:3 (2007), 526.
- 9 'De voortgang der civilisatie', *Algemeen Handelsblad* 7 mei 1828.
- 10 A. van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (12e dr., Amsterdam 2006) 14.
- 11 Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 27.
- 12 'Ijzeren spoorweg', *Algemeen Handelsblad* 1 oktober 1831; 'Staten-Generaal', *Algemeen Handelsblad* 13 maart 1838; 'Particuliere correspondentien', *Algemeen Handelsblad* 2 oktober 1833.

- 13 'Engeland', *De Avondbode* 25 mei 1838.
- 14 'De eerste stoomboot', *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad* 24 september 1847.
- 15 Idem.
- 16 'Gemengde berigten', *Arnhemsche Courant* 30 december 1815.
- 17 J. Vijselaar, 'Geschiedenis van het genezen. Het dierlijk magnetisme', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 141:3 (1997), 157-161, 157.
- 18 'Wetenschappen, letteren en kunsten', *Koninklijke courant* 6 mei 1807; 'Gemengde berichten', *Arnhemsche courant* 13 december 1815; 'Over het dierlyk magnetismus', *Arnhemsche Courant* 17 juli 1822; 'Maria Nederouw. C. Harloff', *Dagblad van 's Gravenhage* 30 mei 1831.
- 19 'Haarlem' den 17 mei, *Groninger courant* 20 mei 1831; 'De wonder-doctor', *Arnhemsche Courant* 16 april 1822.
- 20 'Zitting der correctioneele regtbank', *Algemeen Handelsblad* 3 april 1832.
- 21 Zie voor de geschiedenis van elektriciteit in de psychiatrie: J. Vijselaar, 'Psyche en elektriciteit', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 62:9 (2007) 744-760, 745; 'Letterkundige en wetenschappelijke nieuwstijdingen', *Bredasche Courant* 9 april 1837.
- 22 'Mengelingen', *Nederlandsche staatscourant* 1 januari 1819.
- 23 'Vermakelijk natuurkundig schouwspel', *Dagblad van het departement der monden van de Maas* 23 maart 1812.
- 24 Stadsarchief Amsterdam (verder SA), 5268, Inventaris van het Archief van de Gemeenteziekenhuizen, inv.nr. 801, Registers met ziektegeschiedenissen van krankzinnigen, A. van Wijk, 8 juni 1844.
- 25 SA, 5268-802, Maximiliaan Leonard Kitzinger, 21 maart 1845.
- 26 SA, 5268-801, Geertruide Peerink, 20 december 1843.
- 27 SA, 5268-800, Jan Pieter Wopstra, 4 januari 1843.
- 28 SA, 5268-802, Lambertus Pebben, 4 mei 1845.
- 29 'Nederlanden', *De Avondbode* 21 september 1839.
- 30 Van der Woud, Een nieuwe wereld, 20.
- 31 Ibidem, 14.
- 32 Ibidem, 40, 44-5.
- 33 *De Opmerker* geciteerd in: Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 69.
- 34 Zie bijvoorbeeld 'Ingezonden stukken', Elektrische verlichting, *Algemeen Handelsblad* 2 december 1884; *Practische Volks-Almanak* geciteerd in: Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 14.
- 35 'Engelse kroniek', *Algemeen Handelsblad* 25 april 1882.
- 36 'Binnenland', Amsterdam, *Algemeen Dagblad* 17 januari 1860.
- 37 'De genenpoel', brief van C.A. Ackers d.d. 13 juli 2002.
- 38 'Somnanbulisme en wetgeving', *Het Vaderland* 6 juni 1871.
- 39 'Toegepaste wetenschap', *Algemeen Handelsblad* 14 november 1889; 'De electriciteit in Amsterdam', *Algemeen Handelsblad* 11 december 1890; 'Gevaren van de electricische geleidingen', *Algemeen Handelsblad* 4 november 1898; 'De electriciteit te Franfort. IV. Electrisch licht', *Algemeen Handelsblad* 6 augustus 1891.
- 40 'Uit den ouden tijd', *Arnhemsche Courant* 31 maart 1881.
- 41 'Conflict van telegraaf en telefoon', *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage* 1 juni 1880; 'Hier en daar', *Algemeen Dagblad* 27 maart 1898; 'De telefoonwet', *Algemeen Dagblad* 5 december 1886.
- 42 'De Jordaan', *Algemeen Handelsblad* 19 oktober 1878.
- 43 'Lady Darnel', *Algemeen Handelsblad* 5 augustus 1887; 'De Goudheuvel', *Apeldoornsche Courant* 18 maart 1882.
- 44 'Binnenland. Amsterdam, donderdag 6 maart', *Algemeen Handelsblad* 7 maart 1851; 'Amsterdam, woensdag 9 maart', *Algemeen Handelsblad* 10 maart 1853; 'Allerlei', *Algemeen Handelsblad* 24

- augustus 1880.
- 45 'Korte berigten', *Dagblad van Friesland* 14 mei 1881.
- 46 Pompe en Van der Kroon, *Verslag van het Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen*
"Coudewater", 228.
- 47 Ibidem, aldaar 230.
- 48 Ibidem, 205-6.
- 49 Stadsarchief Rotterdam (verder SR), 230-01, *Archief van het Pest- en Dolhuis, later Stedelijk*
Krankzinnigengesticht te Rotterdam, reg.nr. 227, Ontslagen of naar andere inrichtingen
overgebrachte mannelijke patiënten: 1854-1895, Willem Frederik Bouman, 13 mei 1891; SR, 230-
01-227, Albert P. Cornelis, 23 mei 1889; SR, 230-01-227, Nicolaas Lammeree, 23 mei 1874.
- 50 SR, 230-01-227, Bernardus N. Masthof, 26 februari 1880; SR, 230-01-227, Antonie Hilleman, 27
maart 1891.
- 51 SR, 230-01-227, Pieter de Vries, 22 december 1884; SR, 230, reg.nr. 230, Lijsten met inlichtingen
betreffende het ziekteverloop bij krankzinnigen, Ontslagen of naar andere inrichtingen
overgebrachte vrouwelijke patiënten: 6 april 1858 – september 1893, Anna Guise, 19 oktober
1887.
- 52 Het is opmerkelijk dat meerdere patiënten het stereotype benadrukken dat Chinezen lui zijn; SR,
230-01-227, Alois B.J.P. Kohler, 20 maart 1889; SR, 230-01-227, Gerardus van Gils, 15 maart
1892.

DE EEUW VAN DE ORANG-OETAN

HOE ACHTTIENDE-EEUWS ONDERZOEK NAAR MENSAPEN IN DE REPUBLIEK DE MENS HERPOSITIONEERDE

Golan Verbruggen

Vaak wordt met ‘dieren’ slechts verwezen naar de niet-menselijke ander, waarmee die ondergeschikt wordt aan de mens. Het maken van een semantisch onderscheid tussen de mens en andere diersoorten suggereert dat mensen losstaan van de natuur. Dit antropocentrische idee is niet continu geweest in de geschiedenis en werd binnen de Europese wetenschap gedurende de achttiende eeuw betwist door de kennismaking met een eigenaardige diersoort.

In de vroegmoderne tijd waren gebieden waar weinig mensen woonden voor Europeanen nog gehuld in mysterie. Voor onverklaarbare natuurverschijnselen werd een beroep gedaan op mythes, religie en de natuurwetenschappen. Tegelijkertijd nam kennis over dieren, planten en mineralen gestaag toe doordat natuurhistorie een rage werd onder wetenschappers, de adel en de goeude burgerij in West-Europa. In de achttiende eeuw werden er meer menagerieën (voorgangers van de moderne dierentuin die meestal privé waren) aangelegd en zoölogische verzamelingen samengesteld in Europa dan ooit tevoren.¹ Natuurobjecten werden in zogeheten rariteitenkabinetten tentoongesteld en dieren werden levend ondergebracht in menagerieën, waar zij geobserveerd konden worden. Handelscompagnieën speelden in op de vraag naar levende dieren. Zo liet de VOC bij hun Amsterdamse werf permanente stallen bouwen om de talrijke overzeese toestroom aan dieren onder te brengen.² In 1630 had de Republiek een primeur binnen West-Europa toen scheepvaarders

erin geslaagd waren één zeldzaam wezen over te brengen.

In de zeventiende eeuw kwamen West-Europeanen tijdens reizen door Sub-Sahara Afrika en Zuidoost-Azië in contact met een opmerkelijke diersoort. Deze kon rechtop lopen, leefde hoog in de bomen en was over het hele lichaam behaard. We weten nu dat het gaat om niet-menselijke mensapen (hierna in dit artikel mensapen genoemd). Specifiek betrof het chimpansees, en mogelijk bonobo's, uit West- en Centraal Afrika, evenals orang-oetans op de eilanden Borneo en Sumatra in het huidige Indonesië. Hun menselijke gedaante was voor Europese reizigers raadselachtig: er ontstond onenigheid over hoe deze wezens taxonomisch dienden te worden ingedeeld, ook naarmate er steeds meer bekend werd over diens uiterlijk en gedragingen. Vanaf 1630 leefde er een paar jaar een vrouwelijke bonobo of chimpansee in de Republiek, die als geschenk aan stadhouder Frederik Hendrik (1584-1647) was gegeven door zijn neef Johan Maurits (afbeelding 1). Over de komst van

Afb. 1: Artiest onbekend, Een vrouwelijke 'orang-outang'
Observationes Medicae, 1641.

het dier naar Europa schreef de bekende arts en voormalig burgemeester van Amsterdam Nicolaes Tulp (1593-1674) in *Observationes Medicae* (Geneeskundige Waarnemingen): '[De] dikke duisternis [zal door] de aanbreekende opkomst van deezen Indiaanſchen Satyr miſſchien... opklaren.'³

Tulp kreeg als een van de weinigen in zijn tijd de mogelijkheid

om een mensaap zowel levend als na haar dood te zien. Naarmate er meer onderzoek en observaties gedaan werden kon biologisch verwantschap met de mens niet onopgemerkt blijven. Vergelijkend anatomisch onderzoek toonde gelijkenissen tussen de mens en mensapen aan die contrasteerden met de populaire ideeën over dieren van de Franse filosoof René Descartes (1596-

Afb. 2: Adriaan Minten, De Aziatische *ourang-outan*
Historiae Animalium, 1658

1650). Hij beargumenteerde dat dieren slechts machines zijn zonder eigen wil, ratio, gedachten of bewustzijn. Het ontbreken daarvan is waarom er volgens Descartes een metafysisch verschil aangewezen kan worden tussen mensen en dieren.⁴ Los van de natuurfilosofische vraagstukken die het antropomorfische uiterlijk en merkwaardige gedrag van mensapen opbracht, ontstond er binnen de natuurwetenschappen vooral discussie over waar zij ingedeeld dienden te worden binnen de taxonomie. Deze discussie ging hand in hand met hoe meer natuurhistorici het erover eens werden dat de mens in eenzelfde groep ingedeeld diende te worden, in plaats van losstaand van het dierenrijk.

Het feit dat mensapen bio-logisch meer verwant zijn aan de mens dan aan kleinere apensoorten had een ontwrichtend effect op de natuurwetenschappen. De erkenning dat het om een voor Europeanen nog onbekende diersoort ging en niet om mensen of wezens uit mythologie duurde ruim twee

eeuwen. Dit had niet alleen te maken met hun zeldzaamheid in leefgebieden ver van Europa waardoor de jacht en het in leven houden complex was; ook de onenigheid hoe de dieren gecategoriseerd diende te worden speelde hierbij een rol. Er is een causaal verband te trekken tussen deze onenigheid en het ontstaan van nieuwe wetenschappen. In dit artikel staat de omwenteling binnen de Europese taxonomie door studies naar mensapen centraal. Eerst wordt de kennismaking binnen Europa met het bestaan van mensapen behandeld. Vervolgens hoe mensapen ingedeeld werden en zowel afwijkende als gelijke eigenschappen met de mens gevonden werden in uiterlijk en gedrag. Tenslotte hoe eruit de unieke reputatie van mensapen binnen de natuurwetenschappen nieuwe menswetenschappen zijn voortgevloeid.

Een onvatbaar voorkomen

Er is geen eenduidig antwoord te geven op de vraag vanaf wanneer Europeanen wisten dat mensapen bestonden.

Zeventiende-eeuws anatomisch onderzoek baseerde zich op onderzoek uit de oudheid van klassieke artsen die naast mensen ook apen hadden ontleed. Een van hen was de Grieks-Romeinse arts Claudius Galenus (129-199). Galenus constateerde een gelijkenis in de anatomie van apen en mensen en raadde zijn studenten aan om apen te ontleden wanneer een menselijk lichaam ontbrak. Veel van de inwendige delen zijn gelijk aan die van de mens. Galenus en andere onderzoekers uit zijn tijd hadden waarschijnlijk alleen apen tot hun beschikking die niet groter waren dan de mandril of Afrikaanse en Arabische baviaansoorten.⁵ De kans bestaat dat er kennis circuleerde over het bestaan van Afrikaanse mensapen, maar zo werden de dieren niet gecategoriseerd. Een bekend voorbeeld is het reisverslag van de Carthaagse admiraal Hanno. Op een eiland nabij het huidige Gabon ontstond er een gewelddadig conflict tussen zijn bemanning en een groep die hij omschreef als een verwilderd volk dat bedekt was in lichaamshaar. De tolken die mee waren op de expeditie noemden hen gorilla's.⁶

Europese reizigers in Afrika en Zuidoost-Azië leerden vaker over mensapen via de mensen die al eeuwenlang nabij de dieren leefden. In de namen die zij voor hen gebruiken wordt hun antropomorfische uiterlijk erkend. Het Angolese woord *chimpanze* wordt in een Engels reisverslag vertaald naar *mockman*. Hun mimetische gedrag dat gebaseerd is op het handelen van mensen wordt hiermee benadrukt.⁷ In het oud-Javaans wordt het woord *Urañutan* gebruikt voor apen die hoog in de bomen leven. Volgens vroegmodern historicus Wayan Jarrah Sastrawan heeft de naam de betekenis 'bosmens' voor Europeanen gekregen door de Nederlandse natuuronderzoeker en arts Jacob de Bondt (1592-1631), internationaal vooral bekend onder de alias 'Bontius'.⁸ Hij gebruikte de

benaming orang-oetan in het postuum uitgegeven werk *Historiae Naturalis et medicae India Orientalis* uit 1658.⁹ Bontius beweerde dat de Javanen orang-oetans bosmensen noemen, maar dit is volgens Sastrawan een foute aanname. Een mogelijke verklaring is volgens hem dat *urañ* (persoon) in combinatie gebruikt wordt met een ander woord in het oud-Maleisisch. Samen met *hutan* (woud) krijgt het de betekenis die Bontius eraan toekende.¹⁰

De kooplieden en artsen die namens de VOC actief waren in Borneo vormden voor de Europese wetenschap een belangrijk netwerk om meer over de orang-oetan te weten te komen. Na Bontius' publicatie ontstond er onder natuurhistorici enorm veel belangstelling voor de diersoort. Bontius had bijna vier jaar als natuuronderzoeker gewerkt voor de VOC op Java en werd tot begin achttiende eeuw gezien als een autoriteit wat betreft mensapen in Zuidoost-Azië. Hij baseerde veel echter op waarnemingen van anderen en gebruikte ook mythes als bronnen. Zo nam hij een mythe over die opgeschreven staat in een reisverslag van de Vlaamse koopman Samuel Blommaert (1583-1651). Blommaert was op Borneo in contact gekomen met de sultan Timbang Paseban die hem vertelde dat apen aangetrokken waren tot mensen. Mannelijke apen zouden soms vanuit de bomen op vrouwen afkomen en uit seksuele gemeenschap zouden vervolgens orang-oetans verwekt worden.¹¹ Wanneer Bontius het over *ourang-outangs* heeft, refereert hij volgens Sastrawan mogelijk naar mensen.¹² Bij Bontius' postume werk was ook een illustratie toegevoegd door Adriaan Minten (afbeelding 2). Ondanks dat deze illustratie, en de verkrachtigingsmythe, veelvuldig werden verspreid en hergebruikt, wordt door historici betwijfeld hoe legitiem Bontius als natuuronderzoeker was. Het lijkt er uit de overgebleven bronnen op dat hij

zijn locatie op Java niet heeft verlaten, terwijl orang-oetans toen ook alleen nog op de eilanden Borneo en Sumatra leefden.¹³ Het is daarom aannemelijk dat hij nooit een echte orang-oetan gezien heeft.

Bontius' beschrijving werd eind achttiende eeuw ontkracht door de van oorsprong Duitse botanist Friedrich von Wurm (1742-1781). Wurm werkte als ambtenaar voor de VOC in Batavia en heeft met zekerheid een volgroeide volwassen orang-oetan bestudeerd. Aangezien het meestal alleen lukte om jonge mensapen te vangen, achtten veel natuurwetenschappers het voor Wurm zijn bevindingen publiceerde onmogelijk dat ze zo groot konden worden. Volgens Wurm was de Republiek erin geslaagd om genoeg exemplaren van de 'sterke en kwaadaardige dieren' te vangen om uit te kunnen sluiten dat het mensen zijn of gelijken aan hoe Bontius ze omschreef. In *Beschryving van de groote Borneosche Orang Outang* schrijft hij dat 'sedert het verblyf van Bontius alhier, of het midden der vorige Eeuwe, nooit een Orang-Outang als by hem verbeeld staat' gezien is. Ook niet als Bontius zijn dier baseerde op verhalen van de bevolking op het eiland Java; daar schrijft Wurm over:

Aziatische als Afrikaanse soorten. De plaats van herkomst van de in afbeelding 1 geschetste Indiaanschen satyr, zoals Tulp haar noemde, is niet bekend. Tulp schreef dat zij 'by ons geheugen van Angola gebragt' was. Er zijn historici die dit detail gepaard met hun interpretatie van de afbeelding aanvoeren als bewijs dat het om een Aziatische orang-oetan gaat. In *Wild man from Borneo: a cultural history of the orangutan* wordt dit argument door de auteurs gemaakt, maar er zijn twee redenen waarom het onwaarschijnlijk is dat het om een dier uit Azië gaat.¹⁵ Ten eerste was Johan Maurits, die het dier als geschenk gaf, actief bij de WIC als gouverneur-generaal van Nederlands-Brazilië. Vanuit daar werd veel in tot slaaf gemaakten gehandeld uit Angola, waar deze vrouwelijke 'orang-oetan' mogelijk ook vandaan kwam. Historica Silvia Sebastiani benadrukt dat natuurcollecties en de natuurwetenschappen afhankelijk waren van de slavenhandel.¹⁶ Dieren werden vervoerd op dezelfde boten met tot slaaf gemaakten. Een tweede reden is een zichtbare lichaamseigenschap in de illustratie die volgens de Britse Primatoloog Vernon Reynolds vaker bij bonobo's voorkomt: 'a cutaneous

'DE OUDSTE EN KUNDIGSTE JAVAANEN WEETEN VAN GEENE ANDERE ORAN-OUTANGS ALS ZULKEN DIE GEHEEL EN AL AAPEN ZYN'

De oudste en kundigste Javaanen weten van geene andere *Orang-Outangs* als zulken die geheel en al Aapen zyn, en zy bestempelen met deezen maleitschen, Naam gewoonlyk maar de twee soorten van ongestaarte Aapen.¹⁴

Er was volgens Wurm geen bewijs dat het dier dat Bontius een orang-oetan noemde bestond.

Orang-oetan werd gebruikt als universele naam voor zowel de

connection between the second and third digits of the ape's right foot."¹⁷ Dergelijke verwarring van chimpansees, orang-oetans en bonobo's is regelmatig terug te zien in natuurwetenschappelijke bronnen uit deze periode en in de historiografie. Doordat orang-oetan een algemene benaming was en de soorten mensapen nog niet gedefinieerd waren, is het soms niet te achterhalen van welk continent een dier afkomstig was. In het geval van Tulp's mensaap gaat het waarschijnlijk om een Angolese bonobo of chimpansee.

Wat we weten over de mensaap die aan Frederik Hendrik werd geschonken blijft opvallend genoeg vooral beperkt tot wat Tulp in *Geneeskundige waarnemingen* over de mensaap schrijft. Tulp had het dier zowel levend als na haar dood bestudeerd, waar zij ondergebracht werd is onduidelijk. De arts omschreef haar als een ‘gerimpelde en tandeloze oude Vrouw’ die uit een beker dronk en sliep met een deken en kussen. Door haar menselijke gedaante achtte Tulp zijn studie relevant voor de geneeskunde.¹⁸ Hoe bijzonder het was dat het dier levend naar Europa was overgebracht zal natuurwetenschappers begin zeventiende eeuw ontgaan zijn. Het levend overbrengen van mensapen naar Europa moet een enorme opgave zijn geweest. Naast dat ze vaak in voor mensen onbegaanbare gebieden leven, moet het lastig zijn geweest om ze in leven te houden gedurende de overzeese reis. De mensapen die het overleefden waren al zeer geacclimatiseerd aan het bijzijn van mensen. Volgens de Nederlandse primatoloog Frans de Waal nemen apen tijdens hun opvoeding het gedrag van mensen over op dezelfde manier als dat ze hun soortgenoten imiteren.¹⁹ Het beeld dat vroegmoderne natuurhistorici en reizigers hadden van mensapen is daardoor enigszins vertekend vanwege hun aangepaste gedrag rondom mensen en de isolatie van hun eigen groep.

Een taxonomische kwestie

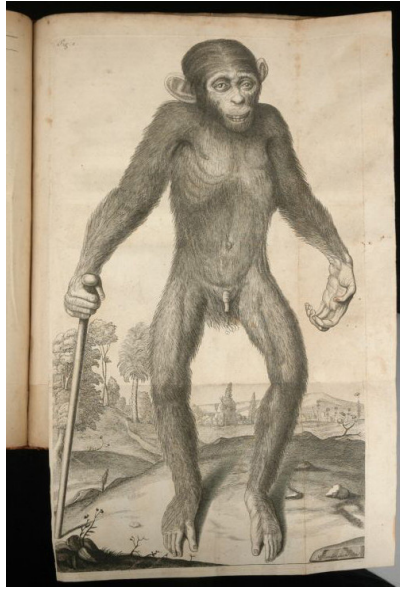
Willem de Groot, broer van de bekende schrijver Hugo de Groot, omschreef de mensaap van Frederik Hendrik in een brief aan zijn broer als gelijk een mens, beest of monster. Zij zou zelfs Nederlands kunnen verstaan, iets wat Tulp later tegen zou spreken.²⁰ Dergelijke ideeën over het spraakvermogen van apen kwamen vaker voor. Mensapen zouden volgens Aziatische en Afrikaanse folklore, aldus Europese bronnen, met opzet zwijgen zodat ze niet

zouden hoeven te werken. Hoewel Bontius dit afschreef als een ridicuul idee, vroegen natuuronderzoekers zich serieus af of apen de potentie hadden om in menselijke taal verbaal te communiceren.²¹ De Nederlandse hoogleraar en anatoom Petrus Camper (1722-1789) schreef over het spraakvermogen van apen:

[H]un stilzwygen, of niet spreken, van veelen aangemerkt wierdt voor een staatkundig beginzel om niet tot slaaven gemaakt, en tot arbeid gedwongen te worden, eerder dan voor een wezenlyk gebrek in het spraaktuig.

Camper onderzocht de spraakorganen van jonge orang-oetans en zogeheten staart-ape, waarna hij concludeerde dat ze onmogelijk konden spreken. Op basis van hun luchtwegen stelde Camper vast dat ze de menselijke spreektaal niet kunnen nabootsen.²²

Camper publiceerde zijn bevindingen in 1782. Hij beweerde hierin de ‘waare orang-outang’ te hebben gevonden: ‘...een eigensoortig schepsel’ dat niet hetzelfde was als de Afrikaanse mensaap, de mensaap beschreven door Tulp of de apen die ontleed waren door klassieke denkers als Galenus.²³ De vergelijkende anatomie was tachtig jaar eerder als discipline opgekomen door een studie van de Engelse wetenschapper Edward Tyson (1651-1708). In 1698 legde Tyson de anatomie van een mensaap, volgens hem van dezelfde soort als die van Tulp, naast de anatomie van de mens. Hij telde in totaal 48 gelijkenissen tegenover 34 verschillen, concluderend dat zijn bestudeerde ‘orang-oetan’, in werkelijkheid een jonge chimpansee, anatomisch meer op een mens leek dan op kleinere apen. Hoewel ze volgens hem hun brein niet gebruikten om te denken, bleken ook hun hersenen zeer overeen te komen met die van de mens. De naam

Afb. 3: William Cowper, *Een Afrikaanse pygmy Orang-Outang, sive Homo Sylvestris* "or the anatomy of a pygmie compared with that of a monkey, and ape, and a man, 1699.

die Tyson aan het dier gaf was 'pygmie', (afbeelding 3), een klassieke Grieks-Romeinse benaming voor dwergen. Tyson was er namelijk van overtuigd dat het dier slechts 61 centimeter lang kon worden.²⁴

Exponentiële toename van nieuw geïdentificeerde soorten organismen gedurende de achttiende eeuw spoorde natuurwetenschappers aan om een inventarisatie en classificatie te maken van alle objecten in de wereldorde. Voor deze monumentale taak werd veelal gebruikgemaakt van het ordeningssysteem bedacht door de Zweedse Carl Linnaeus (1707-1778). Linnaeus was in zijn tijd een gerenommeerd plantkundige, zoöloog en arts. In zijn systeem uit 1735 worden namen binominaal toegewezen: het geslacht gevolgd door de soort. Bij mensapen is de geslachtsnaam bijvoorbeeld *Homo*. Soorten die specifieke eigenschappen

delen behoren samen tot een groep. Linnaeus ordende mensen in dezelfde groep als mensapen: eerst binnen de groep *Antropomorpha* (mensen, mensapen, apen, halfapen en luiaards) en, in 1758 in de groep *Primates* (mensen, mensapen, apen, lemuren en vleermuizen). Uiteindelijk voegde hij daar in 1766 nog de subgroepen 'dagmensen' (mensen) en 'nachtmensen' (chimpansees en orang-oetans) aan toe.²⁵ In de Republiek, waar Linnaeus ook een tijd had gestudeerd, was zijn werk zeer populair, zowel binnen als buiten academische kringen.

Het linneaanse systeem was niet het enige systeem dat toegepast werd binnen de taxonomische biologie. Dit veroorzaakte chaos en de behoefte om in plaats van de verschillende systemen die sinds de zestiende eeuw in gebruik waren gebleven over te gaan op één conforme werkwijze. Het model van

Linnaeus leek de meesten hiervoor geschikt. De meeste kritiek kwam van de Franse natuuronderzoeker Georges-Louis Leclerc de Buffon (1707-1788) en zijn aanhangers. Buffon was opzichter van het Parijse Jardin des Plantes, de vorstelijke tuin die onder hem een belangrijk wetenschappelijk instituut werd door de uitgebreide natuurhistorische collectie en de dieren die er werden ondergebracht. Collega's uit zijn tijd en historici hebben zijn kritiek op verschillende manieren geïnterpreteerd: als een poging om zijn eigen benadering te propageren, een gebrek aan vakkundigheid of slechts persoonlijke jaloezie dat de faam naar zijn Zweedse collega ging. Historicus Philip Sloan oordeelt dat Buffons kritiek vooral begrepen moet worden in relatie tot de opkomst van het empirisme binnen de natuurwetenschappen. Sinds de Verlichting werd empirisch onderzoek gebruikelijker. Buffon vond dat het linneaanse systeem onnodig abstraheerde. Er zou geen oog zijn voor het dier als individu door de universele benamingen die de biologische realiteit overschaduwden.²⁶

Buffon en Linnaeus waren het eens over de anatomische gelijkenis die Tyson had aangetoond tussen mensapen en mensen. In Linnaeus' *Systema naturæ* wordt geen eenduidig antwoord gegeven op de vraag of orang-oetans dieren zijn, terwijl hier voor Buffon geen twijfel over mogelijk is.²⁷ Alleen mensen beschikken volgens hem over een ziel. Daarnaast hanteert Buffon een compleet andere rangorde dan Linnaeus. Zijn retoriek is dat het systematisch verdelen van organismen een menselijke projectie is van de natuurlijke werkelijkheid die God geschapen heeft. De meest natuurlijke orde is voor hem daarom een die organismen onderverdeeld in hun mate van belang voor de mens.²⁸ In Buffons rangorde is het ondenkbaar dat de orang-oetan slechts een paar plaatsen van de mens afstaat. De nadruk op verandering

en tijd maakte Buffons natuurhistorie progressiever dan de norm. Een Nederlandse vertaling van Linnaeus' *Systema Naturæ* werd vanaf 1761 in delen uitgebracht door de arts Martinus Houttuyn (1702-1798). Hij was een belangrijke promotor van het linneaanse systeem in de Republiek.²⁹

Gedurende zijn leven was Buffon in Frankrijk een grotere naam dan Voltaire en Rousseau, mede door zijn centrale positie binnen de natuurwetenschappen als opzichter van het Jardin des Plantes. Na zijn overlijden nam Buffon's populariteit af en zou het linneaanse model prevaleren. Dit model werd toegepast voor kabinetcatalogi, encyclopedieën en de antropologie. Taxonomie was relevant geworden voor alle natuurwetenschappen vanwege de ambitie binnen de natuurhistorie om alle natuurobjecten te ordenen. Er waren ook wetenschappers die afzijdig van dit project wilden blijven, waaronder Petrus Camper. Hij was uitgesproken anti-linnaeus en verweet Buffon van bijgeloof in een passage bij zijn beschrijving van de orang-oetan:

Het zyn dan niet alleen onkundige reizigers, en liefhebbers om van verre Landen vreemde dingen te verhalen en op te cieren, maar de bestierders van de Eerste Natuur-Kabinetten van Europa, die door hunne kwalyk opgezette Dieren, den dwaazen waan bleeven levendig houden.³⁰

'Eene onbegrypelyke goedaartigheid'

Iemand die een vergelijkbare positie had als Buffon binnen de Republiek was Arnout Vosmaer (1720-1799). Vosmaer was een autodidacte onderzoeker en fanatiek verzamelaar van naturalia. Prinses Anna van Hannover deelde met haar zoon prins Willem V (1748-1806), toen nog een peuter, een passie

voor natuurlijke historie. Ze benaderde Vosmaer om opzichter te worden van een vorstelijke menagerie in aanbouw. Op 29 september werd hij Directeur van het Naturaliënkabinet, wat hem in zijn woorden ‘...de allergelukkigste der stervelingen deed achten.’³¹ De grotere dieren die zich eerst bij paleis Het Loo in Apeldoorn bevonden werden overgeplaatst naar Het Kleine Loo in de buurt van Voorburg waar eerst alleen een fazantenkwekerij stond. Met zijn reputatie als collectioneur die grote aankopen deed wist hij zeldzame dieren naar de menagerie over te brengen, zo ook een levende Aziatische orang-oetan. Het jonge dier werd eerst een maand ondergebracht bij Vosmaer thuis op zolder om haar gedrag te observeren en over haar voeding te leren. Ze werd aan ijzeren ketting gehouden, leerde om met bestek te eten en kreeg een gevarieerd menu voorgeschoteld.³²

Vosmaer publiceerde beschrijvingen van de dieren in de menagerie van Willem V in *Regnum Animale*, die hij in samenwerking met linneïsten als Houttuyn schreef. Buffon had kritiek op de onzorgvuldige waarnemingen die Vosmaer zou doen, waarbij de nadruk te veel op gedrag gelegd werd en te weinig op anatomie en fysiologie.³³ Gedragsstudies naar dieren waren nog ongebruikelijk in de achttiende eeuw, wat Vosmaers beschrijvingen uniek maakt. Het houden van dieren met observatie als doel is een relatief modern fenomeen. Europeanen met interesse in het gedrag van mensapen waren vooral aangewezen op gepubliceerde reisverslagen. Hierin bleken mensapen in staat te zijn complexe handelingen te verrichten. Afgezien van dat het om een dierlijke nader ging werd een bepaalde mate van autonomie aan hen toegerekend die bij andere dieren niet vanzelfsprekend was. Een voorbeeld is het Engelse reisverslag van Daniel Beeckman gepubliceerd in 1718. Beeckman verbleef op Borneo en

had daar gedurende zeven maanden een jonge orang-oetan als huisdier met zich mee. Hij beschrijft hoe het dier zeer kundig was in het vinden van flessen likeur, hier onopgemerkt uit dronk, ze vervolgens weer dichtdraaide en op dezelfde plek teruglegde.³⁴

Onderweg naar Europa via Batavia en Kaap de Goede Hoop kwam de orang-oetan die bestemd was voor Willem V op 29 juni 1776 aan in Den Haag. Ze was toen al gewend regelmatig contact met mensen te hebben, waardoor de tijd op zolder eenzaam zal zijn geweest. Vosmaer omschreef dat zij zeer nieuwsgierig was wanneer hij of de verzorgers naar de zolderkamer kwamen. Telkens als het slot aan haar ketting werd dichtgedraaid keek ze aandachtig toe. Zonder sleutel kon zij zich niet losmaken, maar eenmaal slaagde ze erin haar leren halsband over haar hoofd te wringen. Er waren vier mensen nodig om haar weer vast te zetten, waarbij Vosmaer de uitzonderlijke kracht van het kleine dier opmerkte. Het experimenteren met verschillende voeding kende het dier waarschijnlijk al, maar niet het krijgen van levende dieren. Toen ze een jonge kat te ruw behandelde werd ze gekrabbd, waarna zij het katje wegsmeet en het niet meer wilde aanraken. Ondanks deze gebeurtenissen schrijft Vosmaer in *Regnum Animale* over haar karakter: ‘Zy was van eene onbegrypelyke goedaartigheid, nimmer heeft men haar eenige blyk van kwaadäartigheid zien toonen.’³⁵ *Regnum Animale* verkocht goed door de gedetailleerde illustraties van de dieren die Vosmaer had laten maken. De illustraties van de orang-oetan zijn ook verwerkt in twee schilderijen van Tethart Philip Christiaan Haag, mogelijk in opdracht van de stadhouder (zie afbeeldingen 4 en 5).

De meeste dierengeschiedenis focust op dieren die nabij mensen leven zoals huisdieren, paarden en vee; dieren die een directe functie vervullen

Portretten van de orang-oetan in de menagerie van Willem V door Tethart Philipp Christiaan Haag

Afb. 4:

Orang-oetan uit de dierentuin van Willem V, een appel plukend, 1777.

Afb. 5:

De orang-oetan van Prins Willem V, aanbeien end, 1776.

voor bijvoorbeeld jacht, oorlog of landbouw. Het gaat daarbij ook om wat dieren aan mensen te bieden hebben. Dierhistorica Erica Fudge pleit voor een geschiedschrijving van objecten die van dieren afkomstig zijn, zogenaamde *animal-made-objects*, om de rol van dieren voor economische groei, landbouw en handelsrelaties te benadrukken. Denk aan objecten als zijde, eieren, melk en vlees.³⁶ Voor de geschiedenis van mensapen in dit artikel vallen onder die objecten de geraamtes, (gepreserveerde) ingewanden en opgezette exemplaren. De orang-oetan in de menagerie van Willem V overleefde niet veel langer dan een half jaar in de Republiek. Toen zij overleed op 22 januari 1777 werd het lichaam beloofd aan Camper, alleen Vosmaer had het

dier al gevild en opgezet om onderdeel te worden van het kabinet. Hierdoor kon Camper slechts het karkas op sterkwater meenemen. Dit incident zou bekend staan als 'de orang-oetanoorlog'. Zij had voor meer ophef gezorgd na haar dood dan bij aankomst.³⁷

De gelijkenis tussen mensapen en mensen die werd aangetoond door wetenschappers als Tyson, Camper en Wurm leidde tot het ontstaan van nieuwe menswetenschappen. Een belangrijke volger van Camper was Johann Friedrich Blumenbach (1752-1840). Hij sloot de mens volledig uit van de natuurhistorie en was meer geïnteresseerd in de diversiteit van de mens zelf. Zijn disciplinaire afbakening past bij de drie moderne

onderzoeksvelden die na de achttiende eeuw opkwamen: de antropologie, paleoantropologie en primatologie.³⁸ Mensapen hebben naast veranderingen binnen de taxonomie en anatomische studies ook de aanzet gegeven voor nieuwe onderzoeksvelden. Alhoewel onderzoek naar het lichaam al ver gevorderd was in de vroegmoderne tijd, was er nog weinig bekend over hoe populaties zich in het wild gedragen. In 1993 werd door *The Great Ape Project* aangetoond dat mensapen over subjectiviteit beschikken: ratio, leervaardigheden en het vermogen om in (gebaren)taal te communiceren.³⁹

Conclusie

Toen Europeanen, bezeten door de inventarisatiedrang achter hun taxonomische systeem, over mensapen leerden, ver- vaagde de scheidslijn tussen inventa- risator en inventaris. Het mysterie van een dier dat in gedrag en uiterlijk zo antropomorfisch kon zijn vormde de

aanleiding om de jacht op ze te openen en om hun anatomie beter te begrijpen. Er heeft een omwenteling binnen de natuurwetenschappen plaatsgevonden naarmate er consensus kwam over de gelijkenis met de mens. Gedurende de achttiende eeuw is de taxonomie opgeschud, de vergelijkende anatomie opnieuw opgekomen en is de mens een subject geworden in diens studies naar de natuur. Tot op heden leidt onderzoek naar mensapen tot meer kennis over de apen, waaronder over de mens zelf. Hun nalatenschap voor de wetenschap is een zoveelste doch onderbelichte reden om hun leefgebieden te beschermen en uitsterving te voorkomen.

Golan Verbruggen studeerde antro- pologie en geschiedenis aan de Univer- siteit van Amsterdam. Hij houdt zich primair bezig met klimaat- en dieren- geschiedenis en de relatie tussen identiteitsvorming en milieu.

Eindnoten

- 1 H. Engel, 'Alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries', *Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen* 19 (1986).
- 2 B. Sliggers en A. Wertheim (reds.), *Een vorstelijke dierentuin: de menagerie van Willem V* (Zutphen 1994) 11.
- 3 N. Tulp, *Geneeskundige waarnemingen*, vert. L. Wolzogen (Leiden 1740) 370-377.
- 4 R. Descartes, *Selected correspondence of Descartes*, vert. J. Bennett (Cambridge 2017) 215-216.
- 5 C. Herzfeld, *The great apes: a short history* (New Haven 2017) 5-8.
- 6 Hanno, *The voyage of Hanno*, vert. T. Falconer (1797), 13.
- 7 S. Sebastiani, "'A monster with human visage': The orangutan, savagery, and the borders of humanity in the global Enlightenment", *History of the human sciences* 32:4 (2019) 88.
- 8 W.J. Sastrawan, 'The word "orangutan". Old Malay origin or European concoction', *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde* 176 (2020) 533-535.
- 9 Herzfeld, *The great apes*, 13-14.
- 10 Sastrawan, 'The word "orangutan"', 538-539.
- 11 Herzfeld, *The great apes*, 13-14.
- 12 Sastrawan, 'The word "orangutan"', 533.
- 13 Sebastiani, 'A monster with human visage', 94.
- 14 F. von Wurmb, 'Beschryving van de groote Borneoosche Orang Outang', *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* 3 (1826) 250-253.
- 15 R. Cribb, H. Gilbert en H. Tiffin, *Wild man from Borneo: a cultural history of the orangutan* (Honolulu 2014) 10-12.
- 16 Sebastiani, "'A monster with human visage'", 88.
- 17 F. de Waal, *Bonobo: the forgotten ape* (Londen 1997) 7-8.

- 18 Tulp, *Geneeskundige waarnemingen*, 370-272.
- 19 de Waal, *Bonobo: the Forgotten Ape*, 186-187.
- 20 Sebastiani, "A monster with human visage", 83.
- 21 Herzfeld, *The Great Apes*, 14.
- 22 P. Camper, *Natuurlijke verhandelingen* (Amsterdam 1783) 38.
- 23 Camper, *Natuurkundige verhandelingen*, 37.
- 24 Sebastiani, "A monster with human visage", 86-89.
- 25 Herzfeld, *The Great Apes*, 17-20.
- 26 P.R. Sloan, 'The Buffon-Linnaeus controversy', *Isis* 67:3 (1976) 356-362.
- 27 C. Niekerk, 'Man and orangutan in eighteenth-century thinking: retracing the early history of Dutch and German anthropology', *Monatshefte* 96:4 (2004) 487.
- 28 Sloan, 'The Buffon-Linnaeus controversy', 359-360.
- 29 F. Pieters, 'Het schatrijke naturaliënkabinet van Stadhouder Willem V onder directoraat van topverzamelaar Arnout Vosmaer', *Het verdwenen museum: Natuurhistorische verzamelingen 1750-1850* (2002) 35.
- 30 Camper, *Natuurlijke verhandelingen*, 36.
- 31 Sliggers e.a., *Een vorstelijke dierentuin*, 14-20.
- 32 Ibidem, 39-40, 49-50.
- 33 Ibidem, 33-36.
- 34 D. Beeckman, *A voyage to and from the island of Borneo, in the East-indies* (Londen 1718) 37-38.
- 35 A. Vosmaer, *Regnum Animale. Natuurkundige beschryving eener uitmuntende verzameling van zeldsaame gedierten, bestaande in Oost- en Westindische viervoetige dieren, vogelen en slangen, weleer leevend voorhanden geweest zynde, buiten Den Haag, op het Kleine Loo van Z.D.H. den prins van Oranje-Nassau* (Amsterdam 1805) 13-19.
- 36 E. Fudge, 'The history of animals in the present moment', *Humanimalia* 13:1 (2022) 256.
- 37 T. van der Dunk, 'Vergeefs op zoek naar de jumart: vreemdelingen in de menagerie op De Loo bij Voorburg', *Jaarboek de achttiende eeuw* 51:1 (2019) 143.
- 38 Niekerk, 'Man and orangutan', 495.
- 39 K. Weil, 'A report on the animal turn', *Differences* 21:2 (2010) 2.

WEST-PAPOEA: EEN GEVAARLIJKE STILTE

INTERVIEW MET PETER KEPPY EN RAKI AP

Anika Salden, Didi van Loenen en Krijn Korsman

Wat gebeurt er als een volk geen plek krijgt in de geschiedenis, actief wordt genegeerd en wordt onderdrukt door hogere machten? Dit is het geval in West-Papoea, een voormalige kolonie van Nederland. Het land dat onafhankelijkheid werd beloofd, maar slechts een nieuwe gewelddadige kolonisator kreeg. Dit verhaal wordt systematisch uit de geschiedenisboeken en het nieuws gehouden, zowel in Indonesië als in Nederland, maar waarom? Wie heeft daar belang bij? En wie kan deze stilte doorbreken? In de documentaire *The Promise* (2025) worden deze vragen behandeld vanuit historisch perspectief. Deze documentaire is de aanleiding tot ons mooie gesprek met hoogleraar (tevens oud-redactielid van *Skript*) Peter Keppy en activist Raki Ap. Dit gesprek vond plaats in hetzelfde gebouw dat vroeger dienstdeed als het hoofdkwartier van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Dit feit is weliswaar gedurende het gesprek niet benoemd, toch hangt de sluier van kolonialisme letterlijk over ons gesprek.

Peter Keppy

Raki Ap

De belofte en de stilte

In het hoofdkwartier van de Verenigde Naties werd in 1962 tussen Nederland en Indonesië het Akkoord van New York gesloten. Deze overeenkomst betekende de overdracht van de laatste Nederlandse kolonie in Azië, Nederlands-Nieuw-Guinea, aan Indonesië. Deze beslissing was een radicale draai in het beleid dat Nederland had gevoerd ten aanzien van Nederlands-Nieuw-Guinea. Tot 1962 had Nederland steeds aangestuurd op het zelfbeschikkingsrecht van de lokale bevolking, de Papoea's, waarmee onafhankelijkheid het uiteindelijke doel was. Dat deze overeenkomst werd gesloten is vooral te wijten aan de grote druk van de internationale gemeenschap en een dreigende oorlog tussen Nederland en Indonesië. Om de Papoea's niet geheel in de steek te laten werd afgesproken dat Indonesië binnen tien jaar een referendum moest organiseren waar de Papoea's over hun eigen lot mochten bepalen.

Zodoende werd in 1969 de inmiddels beruchte *Act of free choice* gehouden, bij de Papoeas ook wel bekend als de *Act of no choice*. Iets meer dan duizend Papoea's – op een bevolking van destijds circa 800.000 – mochten 'stemmen' over het lot van hun land, terwijl zij en hun families door het Indonesische leger met de dood werden bedreigd als zij voor onafhankelijkheid zouden stemmen. Het was dan ook niet verbazingwekkend dat unaniem werd gestemd voor aansluiting bij Indonesië.

Sinds de overdracht is West-Papoea hermetisch afgesloten. Geen enkele journalist krijgt toestemming van de Indonesische overheid om naar West-Papoea af te reizen, en ook mensenrechtenactivisten en inspecteurs van de Verenigde Naties worden geweerd. Sinds het begin van de Indonesische overheersing is er een grote militaire aanwezigheid in het gebied die tot vandaag de dag voortduurt, en is er een gehele media-blackout. Het nieuws dat wel naar buiten komt, wijst

op grove mensenrechtenschendingen en grootschalige klimaat- en milieuproblematiek. Verschillende historici en genocide-experts bestempelen de situatie in West-Papoea als een genocide.¹

Deze genocide conformeert echter niet met het beeld dat wij in het Westen veelal hebben van genocides, zoals de Holocaust of de genocide in Rwanda. Deze voltrokken zich in een snel tempo binnen enkele maanden of jaren en gingen gepaard met een hoge intensiteit van geweld. Omdat dit in West-Papoea niet het geval is, wordt de situatie in dit gebied binnen de academische literatuur beschreven met de term *cold genocide*.² Kjell Anderson, de bedenker van deze term, stelt dat dergelijke genocides stapsgewijs plaatsvinden over jaren of zelfs generaties. Hierbij is de vernietiging van een inheemse bevolking mogelijk niet de intentie, maar ondermijnen daders het bestaan van inheemse groepen wel door systematische onderdrukking of roekeloos beleid. Keppy en Ap vinden dit een terechte term voor wat er in West-Papoea gebeurt. Zo stelt Ap:

Bij Gaza en Oekraïne zie je letterlijk de bommen vallen, maar bij West-Papoea – en dat is het *cold aspect* – zijn het speldenprikjes over een langere tijd. Maar het aantal slachtoffers, ongeveer 500.000, is volgens de VN vijf keer het aantal slachtoffers van Gaza en Oekraïne samen, en niemand heeft het door.

Keppy ziet de term *cold genocide* ook als een reactie op de strikte manier waarop genocide nu wordt gedefinieerd. Hij is het eens met Anderson dat we af moeten stappen van deze strikte definitie van genocide, maar ook moeten kijken naar andere vormen van onderdrukking, bijvoorbeeld in culturele processen. 'De term *cold genocide* is breder toepasbaar dan alleen de casus van West-Papoea en is eigenlijk ook bruikbaar voor koloniale

overheden in het verleden.’

De genocide in West-Papoea wordt gekenmerkt door verschillende aspecten. Zo worden Papoea's van hun land verdreven door het Indonesische leger en wordt elke vorm van verzet streng bestraft. Zo is het laten zien van de Morgenster – de vlag die door Nederland voor de uiteindelijke onafhankelijkheid van West-Papoea was bedacht – verboden en worden deze daden van verzet bestraft met een lange celstraf. Naast het gebruik van grootschalig geweld tegen iedere vorm van verzet en het onderdrukken van de persvrijheid, heeft de Indonesische overheid al sinds de overname ingezet op een transmigratiebeleid. Van de ongeveer één miljoen mensen die woonachtig zijn in West-Papoea bestaat ongeveer de helft uit immigranten uit andere delen van Indonesië. Zodoende zijn de Papoea's bijna een minderheid in hun eigen land. Dit transmigratiebeleid is overigens niet nieuw, maar overgenomen van de voormalige Nederlandse koloniale overheid. Indonesië is daarmee in de praktijk zelf een wrede kolonisator geworden.

Het kolonialisme en de economische belangen

Hoewel de situatie in West-Papoea door historici en andere onderzoekers als genocide is bestempeld is er in Nederland – en de rest van het Westen – weinig aandacht voor. Gezien de huidige verontwaardiging en woede over de oorlog in Oekraïne en de genocide in Gaza is dit gebrek aan aandacht erg tekenend. Waar komen deze stilte en onverschilligheid vandaan?

Keppy en Ap wijten het gebrek aan aandacht voor West-Papoea aan uiteenlopende factoren. Zo wijst Keppy de 'preoccupatie met de eigen problematiek' als oorzaak aan. 'De dekolonisatie in het algemeen was pijnlijk voor de Nederlandse samenleving, waardoor eerst de Nederlands-Indische groep door een emancipatieproces moest.' De Indische

Nederlanders kregen hierdoor pas heel laat een stem binnen het dekolonisatie-debat. Andere groepen, zoals de Papoea's en Molukkers, maar ook kleinere groepen zoals Indonesische Chinezen 'hinkten daar achteraan en probeerden een stem te krijgen in de kakofonie van groepen die zich uitspraken over historisch onrecht', aldus Keppy. Verder stelt Keppy dat onwetendheid een grote rol speelt: 'Papoea is Verweggistan; het zegt de meeste Nederlanders gewoon heel weinig. Je moet jezelf informeren en vooral veel lezen. Bekendheid geven aan dit soort zaken is heel belangrijk.'

Keppy stelt ook dat er 'krachten zijn binnen de samenleving die helemaal niet zitten te wachten op verhalen over hoe slecht de uitwassen van het kolonialisme waren.' Schaamte en een superioriteitsgevoel dragen hier beiden aan bij. Ap sluit zich aan bij deze inzichten, maar stelt ook dat het gebrek aan aandacht een politieke keuze is geweest: 'Je kunt ervoor kiezen om West-Papoea wel of niet in de geschiedenisboeken of de Canon van Nederland op te nemen. Dat zijn heel bewuste keuzes die instituties en de politiek kunnen maken.' Dat West-Papoea niet wordt meegenomen in de nationale geschiedschrijving en het onderwijs is volgens Ap best te begrijpen: 'Wat Nederland Indonesië heeft aangedaan, de economische belangen en de rol van de koninklijke familie hierin, maken West-Papoea een uiterst gevoelige kwestie.' Toch vindt Ap dat Nederland de kar moet trekken om deze stiltes te doorbreken. 'Gezien de historische band die we hebben en de belofte die is gedaan destijds door de koningin en de regering. (...) Vanuit die historische context roepen wij Nederland, BV Nederland, de regering en de media op om die verantwoordelijkheid te nemen.' Volgens Ap is het pijnlijk om te zien dat Nederland die verantwoordelijkheid niet neemt. Het steekt hem dat andere landen – waar Nederland niet of nauwelijks binding mee heeft – meer

aandacht krijgen. Hieruit trekt hij de conclusie dat deze stilte een bewuste keuze is.

Vergroening ten koste van genocide

Dat het Westen stil blijft over de situatie in West-Papoea komt voor een groot gedeelte ook door de belangen die bedrijven hebben in de regio. Zo stelt Keppy:

Veel grote Westerse bedrijven investeren in West-Papoea en die hebben er totaal geen belang bij dat er aandacht wordt gevraagd voor wat zij daar doen, zoals milieuvervuiling en mensen van hun land verdrijven. Dit zijn allemaal mensenrechtenschendingen. Dit zijn gedeeltelijk grote multinationals met Amerikaanse, Engelse en misschien ook Nederlandse investeerders, maar ook *joint ventures* met de Indonesische overheid, waardoor Indonesië er ook geen belang bij heeft dat hier aandacht voor komt. Het is heel goed mogelijk dat dergelijke bedrijven ook lobbyen bij regeringen om stil te blijven.

De bedrijven waar Keppy naar verwijst zijn grote mijnbouwbedrijven zoals het Amerikaanse Freeport. West-Papoea is rijk aan grondstoffen waaraan veel geld wordt verdiend. De Grasbergmijn – de grootste goudmijn en op een na grootste kopermijn ter wereld – ligt bijvoorbeeld in West-Papoea. Deze mijn, geopereerd door Freeport, levert jaarlijks miljarden op voor de Indonesische staatskas. Door het economische belang voor de staat wordt het Indonesische leger ingezet om de mijn te bewaken.

De transitie naar ‘groene’ energie leidt eveneens tot milieuschade. In West-Papoea bevinden zich in de grond naast koper en goud ook grote hoeveelheden nikkel en kobalt: essentiële grondstoffen voor onze zonnepanelen en elektrische

auto's. De vraag naar deze grondstoffen en de winsten die met het delven gemoeid gaan zijn zo groot dat gezondheid en klimaat worden opgeofferd voor de mijnbouw. Zo besloot de Indonesische overheid in september 2025 om een nikkelmijn in de Raja Ampat-eilanden te heropenen, ook al was deze in juni van hetzelfde jaar gesloten vanwege gezondheidsklachten van de eilandbewoners en de effecten van de mijnbouw op lokale koraalriffen.³ Keppy benadrukt ook de persoonlijke rol van de consument in dit probleem: ‘Jij en ik zijn ook medeplichtig. Het nikkel dat in de batterijen zit van onze elektrische fietsen en mobiele telefoons is misschien afkomstig uit Papoea, of andere conflictgebieden zoals Congo.’ Ap bevestigt dat Indonesië nu de grootste nikkelexporteur is van de wereld, wat des te meer onze afhankelijkheid en medeplichtigheid bevestigt.

Kunst en activisme

Keppy en Ap benadrukken dat kunstenaars een belangrijke rol kunnen spelen in het verbreken van de stilte rondom West-Papoea. Keppy stelt dat vooral de economische belangen machthebbers bezighouden: ‘Ik vrees dat [de oplossing] vanuit de *grassroots* moet gaan komen, want *top-down* zijn de belangen te groot.’ Ap bevestigt dit: ‘Kijk naar het einde van de slavernij, van apartheid in Zuid-Afrika. (...) Die veranderingen kwamen zelden vanuit het centrum van de macht, maar van mensen die bereid waren zich in te zetten tegen de gevestigde macht.’ Hoewel Keppy liever een actievere houding had gezien bij de politiek, zijn met name kunstenaars hier de sleutel in; zij bereiken een groter publiek dan academici. Zo geeft hij voorbeelden van schrijvers die hun leven op het spel hebben gezet in de strijd om gehoord te worden: ‘Onder andere de Nigeriaanse schrijver en televisiemaker Ken Saro-Wiwa (die valselijk was beschuldigd) schreef boeken en maakte televisie-

programma's over de rol van de westerse oliemaatschappijen in Nigeria. Dat heeft hij met de dood moeten bekopen.'

Daarom is hier juist een taak weggelegd voor kunstenaars die zich vrij kunnen uiten, zoals Nederlandse makers. In Indonesië is het voor creatievelingen een stuk moeilijker om zich activistisch te kunnen uitdrukken. Ap waakt hierbij wel dat het juiste perspectief wordt verteld. Het verleden leerde hem net te vaak dat hij voorzichtig moet zijn om niet gereduceerd te worden tot minderwaardig. Daarom kostte het maken van *The Promise* tien jaar. Ap en zijn mede-activisten hadden in eerste instantie weinig vertrouwen in de maker: zou hij wel het juiste verhaal kunnen vertellen? Uiteindelijk is hij erg blij met de documentaire en daarom roept Ap dan ook op aan witte, Nederlandse makers om hun privilege in te zetten en de situatie in West-Papoea aan te kaarten.

Daar halen Keppy en Ap hoop uit. Zo benoemt Keppy specifiek Iraanse filmmakers als inspirerend, 'die illegale speelfilms maken over de huidige problematiek die daar speelt; over jonge Iraanse vrouwen die protesteren en hun hoofddoeken afgooien en de straat op gaan, massaal, met gevaar voor eigen leven.' De inzet van activisten, met name jonge mensen, inspireert zowel Keppy als Ap en geeft hun hoop in iets wat ogenschijnlijk hopeloos lijkt. Toen we vroegen hoe zij met al deze ellende omgaan en zichzelf sterk houden, stelde Ap dat hij hoop haalt uit de kleine overwinningen, een interview zoals dit, een lezing of een gesprek. Het onderdrukken van zijn activistische neigingen zou hem juist tot pessimisme veroordelen: 'Dat ik een stem kan zijn om de stilte te doorbreken, geeft mij een voldaan gevoel.' Ook als historici kunnen wij bijdragen om de aandacht voor West-Papoea te vergroten en de stilte rondom dit onderwerp te doorbreken. Mensen als Keppy en Ap inspireren en herinneren

ons aan het belang van het gebruiken van onze stem. Dit interview vormt dan ook een bescheiden stap om bij te dragen aan de historische en maatschappelijke dialoog over het onrecht in West-Papoea.

Raki Ap is de internationale woordvoerder van de United Liberation Movement for West Papua (ULMWP) en een toonaangevend pleitbezorger voor klimaatrechtvaardigheid. Als grondlegger van Inheemse Perspectieven op Klimaatverandering integreert hij inheemse kennis met moderne duurzaamheidsstrategieën. Eerder was hij woordvoerder voor de Green State Vision en de Free West Papua Campaign, waarna hij in 2024 werd benoemd tot ULMWP-woordvoerder met mandaat om de gehele beweging internationaal te vertegenwoordigen. Zijn inzet voor inclusieve klimaattransities werd bekroond met het Duurzaamheidslintje 2024. Ap werkt wereldwijd aan erkenning, rechtvaardigheid en duurzame toekomstvisies voor West-Papoea.

Peter Keppy studeerde antropologie aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde op niet-westerse geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Vanaf 1998 tot heden is hij onderzoeker bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies. Hij werkte in twee NWO-projecten o.a. nauw samen met onderzoekers van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) en met onderzoekers van Universitas Gadjah Mada, Yogyakarta. Tussen 2018 en 2023 was hij lid van de Pensioen- en Uitkeringsraad, een orgaan voor advies en uitvoering van wetten voor Nederlandse oorlogsgetroffenen en verzetslieden. Sinds september 2023 bekleedt hij de bijzondere leerstoel populaire cultuur en massaal geweld in Zuidoost-Azië aan de Radboud Universiteit.

Eindnoten

- 1 P. Antonopoulos en D. Castle, 'Forgotten genocide in Indonesia: Mass violence, resource exploitation and struggle for independence in West-Papua', in: Frank Jacob (red.), *Genocide and mass violence in Asia: an introductory reader* (Berlijn 2019) 160-188; J. Wing en P. King, *Genocide in West-Papua? The role of the Indonesian state apparatus and a current needs assessment of the Papuan people* (Centre for peace and conflict studies, University of Sydney 2025).
- 2 K. Anderson, 'Colonialism and cold genocide: The case of West-Papua', *Genocide studies and prevention: an international journal* 9:2 (2015).
- 3 H. N. Jong, 'Indonesia reopens Raja Ampat nickel mine despite reef damage concerns', Mongabay, <https://news.mongabay.com/2025/09/indonesia-reopens-raja-ampat-nickel-mine-despite-reef-damage-concerns/> (geraadpleegd op 28 oktober 2025).

HERINNEREN IN EEN VERANDERENDE WERELD

INTERVIEW MET ARIANNE BAGGERMAN

Tibbe Schreurs en Pim Storm

De overgang van *Skript Historisch Tijdschrift* naar een digitaal medium heeft tot uiteenlopende reacties geleid. Arianne Baggerman, voormalig bijzonder hoogleraar Geschiedenis van Uitgeverij en Boekhandel aan de Universiteit van Amsterdam, was zeker niet de eerste om deze stap toe te juichen, maar ging hierover wel graag met de redactie in gesprek. Al in 2010 waarschuwde ze in haar oratie *Over leven, lezen en schrijven* voor het lot dat het boek beschoren was met de snelle opkomst van digitale archieven. Tegelijkertijd heeft verandering – van veranderende straatbeelden tot landelijke revoluties – al veel langer tot ongerustheid geleid. In mei 2025 verscheen haar boek *De storm die wij vooruitgang noemen*, genomineerd voor de shortlist van de Libris Geschiedenis Prijs 2025, waarin ze een podium geeft aan talloze egodocumenten geschreven tussen 1750 en 2000. Thuis op haar werkzolder spraken we Baggerman over de omgang van deze mensen uit het verleden met een alsmaar sneller veranderende wereld, evenals haar eigen visie op de maatschappelijke en technologische veranderingen die we momenteel zelf meemaken.

Persoonlijke verhalen in overvloed

De storm die wij vooruitgang noemen barst van de verhalen van mensen uit alle lagen van de samenleving. Soms beperkt Baggerman zich tot korte fragmenten en soms, zoals bij de broers Boissevain halverwege de negentiende eeuw, wijdt ze er enkele paragrafen aan. Die verhalen worden afgewisseld met overzichten van de grootschalige politieke en technologische ontwikkelingen van de achttiende, negentiende en twintigste eeuw, die de dagboekschrijvers en autobiografen die in dit boek aan bod komen hebben meegemaakt. ‘Hebben jullie eerder zo’n boek gelezen?’ vroeg Baggerman. Die vraag hadden wij onszelf ook gesteld. Inderdaad hadden wij een boek met zó veel persoonlijke verhalen nog niet eerder gelezen. ‘Ik ook niet!’

Het ontbreken van een eerdere, vergelijkbare studie had het schrijven van *De storm die wij vooruitgang noemen* voor Baggerman dan ook niet makkelijker gemaakt. De uitdaging lag vooral bij de compositie van het boek: het overzicht bewaren tussen al die verhalen, niets over het hoofd zien en uiteindelijk een helder verhaal schrijven met verwijzing naar voldoende, maar niet te veel historisch bewijsmateriaal. In dit proces zijn frustrerend veel verhalen geschrapt. ‘Dit was een boek van enorme zelfbeheersing.’

Het onderzoek zelf was veel werk geweest, maar had Baggerman met groot plezier gedaan. Eigenlijk was ze daarmee al in de jaren negentig begonnen, tijdens het afronden van haar proefschrift. Haar promotiebeurs was inmiddels op en om de laatste maanden bij te verdienen

Arianne Baggerman
fotograaf: Jeroen Oerlemans

ging ze aan de slag als inventarisator egodocumenten, ‘de leukste baan aller tijden.’ Alle archieven in Nederland mocht ze afzoeken naar dagboeken, autobiografieën en memoires. Daarnaast hield ze met collega’s ‘een schaduwboekhouding van reisverslagen’ bij, omdat het zonde zou zijn die niet te noteren. Buiten inventariseren hoefde Baggerman niets met deze bronnen, en juist die vrijheid hielp haar om over dit materiaal tot nieuwe ideeën te komen. In de vele egodocumenten die in die jaren door haar handen zijn gegaan, zag ze bij schrijvers vanaf de achttiende eeuw een rap groeiend bewustzijn van tijd en een significante versnelling van maatschappelijke en technologische ontwikkelingen ten tonele verschijnen.

Samen met historicus Rudolf Dekker begon zij deze ideeën uit te werken. Dat deden ze aan de hand van Otto van Eck (1780-1798), een jongetje dat in het

laatste decennium van de achttiende eeuw van zijn ouders een dagboek moest bijhouden en dat tot zijn vroegtijdige overlijden op zeventienjarige leeftijd had gedaan. In 1998 verscheen van hun hand een geannoteerde publicatie van Otto’s dagboeken, en elf jaar later *De wondere wereld van Otto van Eck*.

De studie van Otto was een microgeschiedenis, een heel ander genre dan *De storm die wij vooruitgang noemen*. In plaats van het dagboek van één jongetje had Baggerman nu te maken met grote aantallen dagboeken en autobiografieën, geschreven over een periode van 250 jaar. Niet alleen was het bronnencorpus groter, het onderscheid tussen dagboeken en autobiografieën was vaak lastig te hanteren. In de regel schreven mensen hun dagboeken dichter op het leven dan een autobiografie, die doorgaans terugblikkend aan het einde van een leven geschreven was. ‘In de praktijk liepen dagboeken meestal juist uit op autobiografieën, terwijl autobiografieën op hun beurt na afronding vaak reden tot het voortzetten van een dagboek waren.’ Baggerman viel het geregeld op dat autobiografen verrast waren over de lengte van hun leven en met een dagboek hun autobiografie *up-to-date* hielden.

‘Ik ben zelf haast verbaasd dat het is gelukt om dit boek af te ronden,’ bekende Baggerman. Tijdens het schrijven heeft ze vaak gedacht aan de woorden van Hella Haasse (1918-2011), die in de jaren vijftig een autobiografie was gaan schrijven omdat een veel grootschaliger ambitie – het schrijven van de geschiedenis van de mensheid gevat in één mensenleven – naast de dagelijkse verplichtingen en het huishouden onmogelijk leek. ‘Moet ik nou echt bewijzen dat ik dit niet kan?’ echode Baggerman de beroemde schrijfster.¹ ‘Het stellen van die vraag was natuurlijk een retorische truc’, geeft Baggerman toe, waarmee Haasse haar keuze rechtvaardigde om zich op dat moment te beperken tot het beschrijven van de

wereld waarin zij zelf leefde. Baggerman had het nog veel moeilijker, grapt ze. Zij hoefde niet de geschiedenis aan de hand van één mensenleven te schrijven, maar talloze.

Beleven en herinneren: ervaringen van verandering

‘Grappig aan die passage van Hella Haasse vond ik dat dit op zichzelf alweer een tijdsbeeld van de jaren vijftig is.’ Baggerman steekt een sigaret op. ‘Haasses wereld is zelf ook nostalgisch geworden.’ Haasse moest onder andere de melkflessen buitenzetten voor de melkboer, rekening houden met de schillenboer die zo voor de deur kon staan en een boodschappenlijstje bijhouden voor de kruidenier. ‘Dat zijn allemaal dingen en beroepen die er niet meer zijn.’

Het vastleggen van deze verdwenen zaken is een van de belangrijkste redenen voor het beschrijven van het eigen leven, constateerde Baggerman tijdens haar onderzoek. Zelfs de vele passages in dagboeken van na 1800 die onpersoonlijk en zakelijk overkomen, kunnen getuigen van de wens grip op het leven, de wereld en de tijd te krijgen. Tijdens en na de politieke en industriële revoluties van de achttiende en negentiende eeuw zagen mensen de wereld in steeds hoger tempo veranderen. Het landschap van hun leven werd een landschap van herinneringen, dat zij probeerden te vatten in dagelijkse verslagjes en, in latere stadia van hun levens, een autobiografie.

‘Eigenlijk is er hier sprake van een breukbewustzijn.’ Met breukbewustzijn verwijst Baggerman naar historici als Richard Terdiman, Reinhart Koselleck en Hermann von der Dunk, die in hun werk schrijven over een ervaren breuklijn tussen de vroegmoderne en moderne tijd. Ze sluit zich bij hun stelling aan, maar voegt daar wel aan toe dat we niet kunnen spreken van één breuklijn, maar vele. Bijzonder veel van de herinneraars die Baggerman bestudeerde, maakten op een

of meerdere momenten in hun leven een breukervaring mee. Zij kregen onder andere te maken met het verdwijnen van stukken natuur door de aanleg van spoorlijnen, versnellingen in de communicatie door de komst van de telefoon en het telegram en, wellicht het pijnlijkst, met de vernietiging van de wereld van hun jeugd door de sloop van de huizen waar ze hun kindertijd hadden doorgebracht.

Autobiografieën uit de negentiende en twintigste eeuw bevatten geregeld plattegronden en schetsen, zo niet aquarellen, van verdwenen huizen. ‘En hetzelfde geldt voor geuren en geluiden, die herinneringen kunnen oproepen,’ vertelt Baggerman. ‘Daar maakt het Openluchtmuseum in Arnhem ook gebruik van.’ Er staat bijvoorbeeld een Molukse barak die laat zien hoe Molukkers woonden nadat ze in 1951 naar Nederland waren overgekomen vanwege de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. ‘Daar staat ook iemand Moluks te koken, om de herinnering van die plaats opnieuw leven in te blazen.’ Die zintuiglijke beschrijvingen waren voor Baggerman een van de grootste plezieren van haar onderzoek.

Dagboekschrijvers en autobiografen veranderden door hun leven heen zelf ook. Ze werden niet alleen allemaal ouder, veel van hen hadden in de loop van hun leven een sociale opgang gemaakt, door omhoog te trouwen of door carrière te maken. Deze veranderingen in hun levens veranderden ook de perspectieven waarmee zij naar de wereld en hun eigen leven keken. ‘Daardoor worden die herinneringen steeds opnieuw herschreven.’ De wereld die schrijvers zich van hun jeugd herinnerden was niet de wereld die ze daadwerkelijk beleefd hadden. ‘Mensen blijven hun levensverhaal herschrijven in hun hoofd, om het aan te passen aan de huidige omstandigheden.’ Herinneringen zijn op die manier inherent instabiel – en juist dat vond

Baggerman interessant. Willem van den Hull, een achttiende-eeuwse kostschoolhouder, was in dit opzicht een van de meest sprekende herinneraars. 'Hij heeft én een sociale opgang gemaakt, én voluit de Franse revolutie meegemaakt, én een stukje van de Industriële revolutie. Bij hem is alles veranderd. En dan zie je soms hoe hij ineens als een kind terugkijkt, of probeert terug te kijken, en dan weer als een kostschoolhouder op leeftijd. Hij schakelt de hele tijd.'

Veel herinneraars waren zich ervan bewust dat ze zich sommige dingen wel herinnerden en andere niet. Dat herinneringsbewustzijn is volgens Baggerman tekenend voor de moderne tijd waarin zij leefden:

Je hoeft natuurlijk ook niet te herinneren als de wereld in jouw leven min of meer hetzelfde blijft en jij hetzelfde doet als wat je vader en grootvader deden. Je ziet het nog steeds om je heen; het is nog steeds heel tastbaar. Wanneer de wereld om je heen alsmaar meer gaat veranderen en in een steeds sneller tempo, wordt het ook moeilijker om die tastbare band met de wereld te behouden.

Deze band wordt met het verstrijken van de tijd abstracter, benadrukt Baggerman, omdat latere generaties deze wereld niet meer hebben meegemaakt. 'De volgende generaties weten niet wat ze missen.' De getuigen in haar boek weten dat wel, en kunnen daarmee aan de generaties na hen doorgeven wat zij zullen missen.

Onze eigen breuklijn

De veranderingen hebben zich sinds de achttiende eeuw alsmaar verder doorgezet. De effecten op mens en maatschappij van grote sociale-media-applicaties (web 2.0) zijn nog 'helemaal niet uitgekristalliseerd.' Toch maakt de volgende grote ontwikkeling, AI, al zijn intrede.

'We leven op een héle erge breuklijn.' Baggerman heeft met deze conclusie geworsteld, 'omdat al deze mensen hiervoor dat ook dachten.' Ze werd tijdens haar onderzoek continu geconfronteerd met mensen die op breuklijnen beweerden te leven. 'In zekere zin was dat ook wel zo, maar ik denk wel dat je veranderingen hebt die veel meer omvergooien dan andere veranderingen.' De Industriële revolutie was er zo een: ontzettend ingrijpend voor de omgeving en voor de mensen, maar deze verandering kwam in ieder geval geleidelijker dan de huidige ontwikkelingen, waaronder AI, web 2.0 en digitalisering. 'De gevolgen zijn niet te overzien.'

Baggerman komt met een hedendaags voorbeeld: gepaard met web 2.0 kwam ook het online winkelen. 'Iedereen zit alles online te bestellen, op zoek naar een kort geluksmoment: *hebbes!* Maar dat is het dan ook.' Deze ontwikkeling brengt op zijn beurt een nieuwe tempo-versnelling teweeg in ons leven. Binnensteden houden geen winkels meer over en na het bestellen van de pakketjes kunnen we ze ophalen in dezelfde lege binnenstad. Een praatje met de verkoper is er niet meer bij. 'Het geeft een enorme rompslomp eigenlijk, dus het is ook nog eens verschrikkelijk irrationeel.' De producenten zijn de enigen die nog wel rationeel zijn: zij denken aan hun aandeelhouders. 'Ik vind het onbegrijpelijk', zegt Baggerman. 'Als wij nu al zo slaafs bezig zijn, wat moet het dan worden?'

Iedereen lijkt een opgejaagd leven te leiden. Tijd is uitsluitend een meetbare natuurkundige grootheid geworden, die ons in alles achtervolgt. Daarbij lijkt alles te draaien om zo efficiënt mogelijk te werk gaan en hoe om te gaan met de beperkte tijd die beschikbaar is gesteld. Baggerman denkt terug aan vroeger en realiseert zich dat ze zich nu schuldig maakt aan hetzelfde terugkijken naar het verleden als zoveel van de door haar onderzochte schrijvers deden. Vroeger

belde je iemand om iets te overleggen of om een afspraak te maken. Hierbij kreeg je veel meer informatie mee dan met de huidige communicatievormen. ‘Als je nu WhatsApp gebruikt, wissel je korte informatie uit. Dan denk je dat je met elkaar in contact staat, maar dat doe je eigenlijk niet echt. Het contact verarmt heel erg.’ Daarom betoogt Baggerman met *De storm die wij vooruitgang noemen* voor een minder objectieve, maar juist menselijke conceptualisering van tijd. Tijd wordt stilgezet als we in het hier en nu leven. ‘Dus dat is een beleefde tijd, een *doorleefde* tijd, waarin je er *bent*.’ Maar juist deze beleefde tijd wordt op dit moment volledig ondergraven door de digitale wereld, die in alles om ons heen aanwezig is.

De gevolgen van digitalisering stonden ook al centraal in Baggermans oratie *Over leven, lezen en schrijven* van 2010. Daarin haalde ze de Bibliotheek van Babel aan: een sprookjesachtige bibliotheek waarin alles wat was en ooit zou zijn, opgeschreven stond. Al gauw bleek dit geen utopie, maar een ramp. Niks was vindbaar, want mensen raakten verdwaald in de ellenlange gangen en onoverzichtelijke compartimenten vol irrelevante informatie.² De gelijkenissen met de huidige digitalisering zijn huiveringwekkend. We bouwen aan een gigantische digitale bibliotheek waarin we alles opslaan en toegankelijk willen maken. In de tussentijd zijn er talloze boeken vernietigd, terwijl het steeds moeilijker wordt om alles toegankelijk en inzichtelijk te houden als de opgeslagen data exponentieel toenemen. Met de tijd zal duidelijk worden of digitalisering ons dichter bij onze eigen Bibliotheek van Babel brengt, of dat er oplossingen komen voor de huidige uitdagingen.

Slot

In *De storm die wij vooruitgang noemen* passeren uiteenlopende schrijvers de revue die herinneren in een wereld die steeds sneller verandert. Sinds de Franse en Industriële revoluties heeft het landschap waarin de schrijvers leefden een metamorfose ondergaan, met de komst van fabrieken, treinen, mondialisering, elektriciteit. Vandaag lijken we midden in een digitale metamorfose te zitten, getekend door internet, telefoons, data-warehouses, AI. Mensen lijken zich in het onderzoek van Baggerman steeds meer bewust te worden van de grote veranderingen en beginnen terug te denken aan vervlogen tijden. Met nieuwe ontwikkelingen kunnen we spreken van nieuwe breuklijnen, de ene nog groter dan de ander, en dit idee van op een breuklijn leven is nog altijd actueel.

Baggerman drukt haar sigaret uit. Sinds Hella Haasse haar biografie schreef, zijn er nog altijd tal van verplichtingen en huishoudelijke taken om onze dagen te vullen; daarin is niks veranderd. We bedanken Baggerman voor haar gastvrijheid en haar inzichten. Met genoeg stof tot nadenken verlaten we haar zolderkamer, de steile wenteltrap naar beneden, de voordeur uit. We moeten door. Een online-meeting, de was doen, de trein gemist.

Arianne Baggerman is voormalig bijzonder hoogleraar Geschiedenis van Uitgeverij en Boekhandel aan de Universiteit van Amsterdam en specialiseert zich in de geschiedenis van Nederlandse egodocumenten. Haar boek *De storm die wij vooruitgang noemen* was genomineerd voor de shortlist van de Libris Geschiedenis Prijs 2025.

Eindnoten

- 1 Hella Haasse had zichzelf afgevraagd: ‘Is het werkelijk nog nodig dat ik mijzelf metterdaad bewijs dat ik dit niet kan?’ Zie Hella S. Haasse, *Zelfportret als legkaart* (Amsterdam 1954) 13.
- 2 A. Baggerman (2011), *Over leven, lezen en schrijven: de bandbreedte van boekgeschiedenis* (Amsterdam: Vossiuspers UvA).

VAN PAPIER NAAR PIXELS

DE DIGITALISERING VAN SKRIPT HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Joost Oosterhuis en Stephanie de Graaf

Vanaf 2026 gaat *Skript Historisch Tijdschrift* geheel digitaal verder. Wat begon in 1979 als een bescheiden papieren tijdschrift met een zekere charme, is inmiddels uitgegroeid tot een rijk archief van duizenden pagina's vol historische sensatie en nog steeds die 'enkele' tikfouten. Zevenenveertig jaar lang vonden de woorden van studenten, redacteurs en bekende historici als Natalie Zemon Davis, Robert Darnton, Maarten van Rossem en Joan Wallach Scott hun weg naar de handen van de lezers. Vanaf volgend jaar zal dat anders zijn. Geen inkt, geen nietjes, geen papier. Alleen pixels.

Er is iets geruststellends aan papier. Het vouwt, het ruikt, het vergeelt op zijn eigen tempo. *Skript* is letterlijk iets wat je kan vasthouden, ruiken zelfs. In onze boekenkasten en in het archief liggen verschillende uitgaven. De digitalisering – het omzetten van analoge data naar digitale – wordt steeds prominenter binnen archieven en cultureel erfgoed. Oude kranten en magazines worden in grote mate gedigitaliseerd en zo voor een breder publiek toegankelijk. Denk bijvoorbeeld aan de online databank *Delpher* van de Koninklijke Bibliotheek met gedigitaliseerde Nederlandse kranten.

Ook het archief van *Skript* ondergaat op dit moment een heuse digitalisering. Het zou makkelijk zijn om hier te spreken over één grote transformatie: van een papieren *Skript* naar een digitaal

blad. De papieren *Skript* heeft echter al vele metamorfosen ondergaan. Een papieren tijdschrift is immers nooit statisch; het beweegt mee met technologische en esthetische trends, voor zover financiën het toelaten. Het lezen van een oude *Skript* is daarom een tijdreis. Neem het tweede nummer van de eerste serie, toen een groepje ambitieuze geschiedenisstudenten in 1979 besloot een academisch studententijdschrift op te richten. Financieel zaten zij krap en technologisch moesten zij het nog rooien met een typemachine. Het gevolg is dat de eerste edities van *Skript* er vergeleken met de latere nummers nogal eenvoudig uitzien. De kaft is slechts een vervaagde kleur met de titel 'Skript Historisch Tijdschrift' erop. Onderaan staat een pop met daaronder 'Historisch Seminarium, Universiteit van Amsterdam'. Die pop is gelijk de enige illustratie die te vinden is in het blad; de rest van de pagina's zijn enkel gevuld met typografische letters, van het soort dat men nog vindt bij documenten uit het begin van de twintigste eeuw.

In de jaren tachtig en negentig verschenen uiteindelijk afbeeldingen in het tijdschrift, maar deze bleven zwart-wit tot het begin van de eenentwintigste eeuw. Vanaf de eenentwintigste eeuw kwamen er afbeeldingen op de kaften, maar pas na 2010 kan er van kunstzinnige kaften worden gesproken. Met de komst van toegankelijke en betaalbare apps als *Indesign* kon artistiek

talent binnen de redactie voor het eerst ambitieuzere kanten realiseren en kregen de nummers hun huidige karakter.

Niet alleen op esthetisch vlak is het lezen van oude *Skripts* een ware tijdreis; ook inhoudelijk is *Skript* door de tijd heen flink veranderd. De eerste *Skripts* waren vrij dun en bestonden alleen uit artikelen. Het tweede nummer bestond naast een redactioneel (nog gespeld als 'redaktioneel') uit slechts vier artikelen. Later pas, vanaf de jaren 2000, zou de inhoud iets diverser worden met de toevoeging van columns, interviews en recensies. Verder valt op hoeveel bekende namen voor het tijdschrift geschreven hebben of in de redactie hebben gezeten. Toen ze hun artikelen indienden, waren zij slechts geschiedenisstudenten, maar nu zijn velen van hen bekend om hele andere dingen. Om wederom de tweede *Skript* aan te halen: één artikel is van Anton Lem, bekend conservator bij de Universiteitsbibliotheek van Leiden die verantwoordelijk was voor de nieuwste Engelse uitgave van Huizinga's *Herfsttij der Middeleeuwen*. Een ander artikel is door een nog bekender iemand geschreven: oud-minister van financiën Hans Hoogervorst, ook deel van de redactie toentertijd. Het laat maar zien hoeveel mensen door de tijd heen *Skript* hebben gevormd, en daarbij ook zelf door *Skript* werden gevormd.

Toch is de transformatie van een papieren blad naar een digitaal blad de grootste die *Skript* tot nu toe heeft meegemaakt. Zij vormt onderdeel van bredere verandering in een historisch landschap. Een bredere verandering waardoor vele historici in een lichte vorm van paniek verkeren: wat moeten we aan met dat digitale spook dat op ons afkomt? Van commissies die zich buigen over het gebruik van AI tot de jarenlange inzet van *digital humanities* die ons proberen te begeleiden naar een zachte landing in het rijk van nullen en enen. Het zijn allemaal pogingen om grip te

krijgen op een transitie die fundamenteel raakt aan de manier waarop historici hun werk doen en betekenis geven aan het verleden. Dat zien we terug in historici die met digitale tools miljoenen krantenpagina's doorzoeken, algoritmes inzetten om netwerken van personen in kaart te brengen, of AI gebruiken om handschriften te ontcijferen. Ook *Skript* beweegt mee in die ontwikkeling: van een papieren tijdschrift naar een digitale omgeving waar beeld, geluid en data een plek krijgen naast het geschreven woord.

Daarnaast vormt de digitale wereld niet enkel een bedreiging. De digitale vorm verandert niet alleen hoe we lezen en bewaren, maar ook hoe we denken; iets waar we bewust mee om moeten gaan. Door de digitalisering kunnen wij als *Skript*-redactie sneller inspelen op maatschappelijke en academisch discussies, een breder platform bieden aan studenten en een groter publiek bereiken. Waar we de papieren vorm verliezen, winnen we meer toegankelijkheid terug.

Misschien zou Walter Benjamin, auteur van *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit* (1936)¹, even hebben gearzeld bij deze overgang. Hij waarschuwde immers dat wanneer iets eindeloos kan worden gereproduceerd, het zijn unieke aura van het eenmalige verliest. Denk aan een papieren *Skript* in de kast, met een kleine drukfout of een ezelsoor als stille getuigen van gebruik. In het digitale domein verdwijnen die sporen van uniciteit. Er komt wel iets anders voor in de plaats: deelbaarheid, vindbaarheid, en misschien zelfs een nieuw soort nabijheid. Deze ontwikkeling van *Skript* staat daarmee in een langere traditie van een toenemende toegankelijkheid van intellectueel erfgoed. Zo de uitvinding van de drukpers en het internet intellectuele stukken bereikbaarder maakten voor grotere groepen in de samenleving, zo zal de publicatie van *Skript* op het open access-platform OpenJournals het blad

bereikbaarder maken voor historici, geschiedenisstudenten en andere geïnteresseerden. Digitalisering markeert dan ook niet het einde van het papieren tijdperk, maar een volgende bladzijde in zijn voortdurende metamorfose.

Ondanks deze grote verandering blijven er nog genoeg continuïteiten over: de verwondering over de meest uiteenlopende kopij, de eeuwige financiële puzzel, en de talloze hoogte- en dieptepunten die we onderweg tegenkwamen. Wij, Joost en Stephanie, nemen als oud-redacteuren vooral dat ambachtelijke gevoel mee: het samen maken, verbeteren, lachen, en soms zuchten. Ervaringen die ons altijd bij zullen blijven. Met hoop, lef en trots nemen we afscheid van *Skript*, wetende dat dit tijdschrift langer zal voortbestaan dan de vorige Nederlandse regering. *Skript* bestaat al bijna vijftig jaar en heeft tal van veranderingen overleefd om één reden: er is altijd een behoefte aan het blad geweest. Voor veel geschiedenisstudenten is het de eerste mogelijkheid om aan hun werk te schaven en het een podium te geven. Voor andere studenten is het een mogelijkheid om redigeerervaring op te doen en deel te worden van een intellectuele en vooral gezellige groep. Voor de lezers – zowel studenten en docenten als mensen

buiten de universiteit – is het een manier om op de hoogte te blijven van het onderzoek en de vondsten die binnen de geschiedenisopleiding worden gedaan. Of het nu in zwart-wit zonder afbeeldingen is of digitaal in kleur, de behoefte zal blijven bestaan. Daarmee zal *Skript* ook voor toekomstige generaties historici een relevant historisch tijdschrift blijven.

Joost Oosterhuis is promovendus aan Durham University. Hij bestudeert de relaties tussen soldaten en burgers tijdens de Franse Religieoorlogen en de Tachtigjarige Oorlog.

Stephanie de Graaf is historica en promovendus aan de Universiteit Antwerpen, verbonden aan het Centre for Urban History. Ze onderzoekt hoe mensen in de negentiende en twintigste eeuw hun dagelijks leven en verplaatsingen vormgaven, en hoe mobiliteit sociale, economische en infrastructurele ontwikkelingen beïnvloedde, met bijzondere aandacht voor gender en klasse in stad en platteland.

Eindnoten

- 1 Gebaseerd op Walter Benjamins essay *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit* (1936).

EEN CORRECTE KAART?

HOE KAARTEN VERANDEREN EN CONTINU NIET KLOPPEN

djoeke van Netten

Historici hebben het voordeel dat ze achteraf schrijven. Ze weten al hoe het afloopt. Daardoor begrijpen ze het verleden beter dan de mensen destijds zelf. Want wij weten natuurlijk hoe het echt zit.

Is dat echt zo? In deze column wil ik betogen dat het misschien wel precies andersom is. Of we het willen of niet, onze achterafkennis zorgt ervoor dat we premoderne kennis beoordelen op basis van zaken die achteraf waar bleken te zijn of standaard werden – volgens ons wereldbeeld, volgens onze conventies. Nergens is dat beter te zien dan in de historische cartografie. Op oude kaarten zijn we vaak geneigd aan te wijzen waar het niet klopt, een kaart met het noorden boven noemen we ‘op de kop’ en er zijn talloze boeken en lijstjes op internet met titels als *History’s worst maps*, *Phantom Islands. The greatest ... lies and blunders on maps*, *Myths of geography* en *Les erreurs dans les cartes*. Ergens scheppen we er genoeg in om de fouten van onze voorgangers aan te wijzen, of te laten zien wat zij nog niet wisten of wat ze eigenlijk bedoelden: Columbus wist nog niet dat Amerika bestond, Barentsz wist nog niet dat het onmogelijk was via het noordoosten naar China te zeilen, wat Zeno ‘Frisland’ noemde waren eigenlijk de Shetlandeilanden, of eigenlijk Orkney, of eigenlijk Faeröer.

Tja, ik denk dus dat dit ons niet helpt om de geschiedenis beter te begrijpen. Vroegmoderne mensen maakten geen onderscheid tussen kennis die later

al dan niet waar of onwaar zou blijken te zijn. In bepaalde gevallen kunnen we met deze nog-niet-geschiedenis sommige resultaten en mislukkingen uit het verleden verklaren. Maar om te begrijpen wat zij zagen als mogelijk, en dus een beter beeld te krijgen van hun plannen, hun voorbereidingen, hun discussies, hun hoop en hun dromen, zullen we moeten kijken naar wat mensen in het verleden zelf wisten, of dachten te weten. Dan snappen we waarom Columbus de mensen die hij in het verre westen tegenkwam ‘Indianen’ noemde, waarom Barentsz bleef proberen om voorbij Nova Zembla te varen, waarom Frisland tot in de achttiende eeuw op kaarten staat. En nog veel meer, maar dat past niet in een column.

Waar veel historici vooruitgang in de geschiedenis intussen nuanceren, is in de historische cartografie het idee dat kaarten steeds beter zijn geworden nog altijd sterk aanwezig. Het eigen vakgebied wordt gezien als *continuous improvement*. Men gaat niet alleen uit van continue verandering, maar van continue verbetering, waarbij kaarten door de eeuwen heen steeds beter kloppen. Dit discours is overigens al te vinden bij zeventiende-eeuwse kaartenmakers, die hun meest recente publicatie *nova* (nieuw), *accurata* (nauwkeurig) of *accuratissima* (allernauwkeurigst) noemden.

Een groot probleem met het opmerken dat een kaart niet klopt, is dat het suggereert dat er kaarten bestaan die wél kloppen. De kaart klopt echter nooit.

Ten eerste staat op de kaart veel dat niet daadwerkelijk op aarde te vinden is (een egaal babyblauwe zee bijvoorbeeld, of letters ‘Golf van Amerika’ in de Golf van Mexico, of grenzen). Ten tweede staat op aarde nog veel meer dat niet op de kaart te vinden is. Eigenlijk staat bijna niets wat op aarde te vinden is op de kaart; daarvoor is de kaart veel te klein. Schrijvers als C.S. Lewis en Umberto Eco vertellen over de ambitie een kaart op schaal 1:1 te maken, waar álles op staat, maar dát is niet voor niets fictie.

Ten derde, minstens zo arbitrair en minstens zo invloedrijk, is projectie. Dat zit zo: de aarde is rond en een kaart is plat. Ter illustratie (dit laat ik studenten ook wel eens daadwerkelijk doen): pel een sinaasappel en leg de schil in strakke rechthoek, of in twee cirkels, zonder zichtbare breuklijnen. Dat gaat dus niet. Maar projectie heeft wel grote invloed op hoe we denken dat de aarde eruitziet, met als meest evidente voorbeeld de Mercator-projectie (voor het eerst voorgesteld door de Vlaamse cartograaf Gerard Mercator in 1569). Enkele maanden geleden kwamen de landen van de Afrikaanse Unie met de campagne *Correct the map*, een op zich sympathiek en terecht dekoloniserend initiatief om de Mercator-projectie (oorspronkelijk uit West-Europa dus, en nog steeds bijvoorbeeld gebruikt door Google) los te laten, aangezien daarin de relatieve grootte van landen niet in overeenstemming is met de daadwerkelijke relatieve grootte op de aardbol. Hoe dichter bij de evenaar, hoe kleiner. Daarom ziet Afrika er naar verhouding onbeduidender uit in vergelijking met andere continenten. Dat is een gevolg van Mercators wiskundige oplossing, maar is daarmee niet onschuldig. De wereldkaart heeft invloed op ons wereldbeeld. Eerder kwam UNESCO al met de Gall-Peters-projectie, een andere oplossing voor hetzelfde probleem.

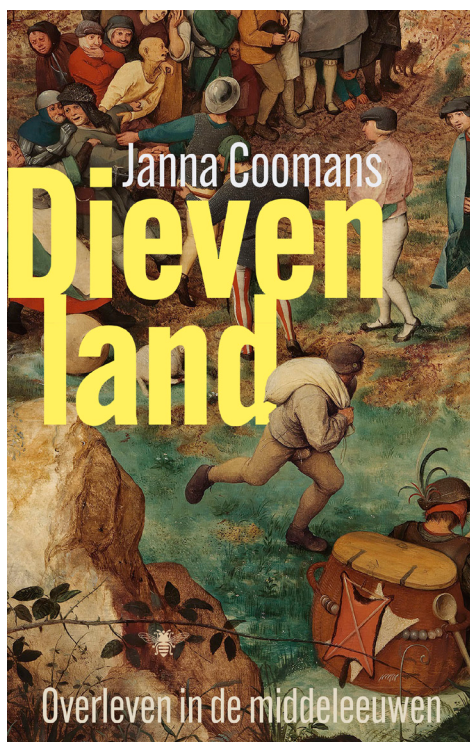
Mijn issue is de terminologie van de campagne van de Afrikaanse Unie, *Correct the map* suggereert nog steeds dat na de correctie de kaart zou kloppen. Maar, zoals we gezien hebben, er bestaan geen correcte kaarten. Er bestaat hoogstens een andere kaart, die een ander wereldbeeld uitdrukt. Geen *continuous improvement* dus, hoogstens *continuous change*. Dat is waar historici naar zouden moeten kijken, niet hoe kaarten tot aan vandaag zijn verbeterd, maar hoe ze zijn veranderd. Als we toch aan het veranderen zijn, waarom dan niet ‘op de kop’, Afrika bóven Europa? Dat wij gewend zijn geraakt aan de standaard Mercator-projectie, en dus onder meer aan een relatief klein Afrika en noord boven, betekent niet dat andere projecties ‘raar’ zijn. Onze achterafkennis kan helpen, maar kan ook onze blik op het verleden vertroebelen.

djoeke van Netten is universitair hoofddocent vroegmoderne geschiedenis. Haar onderzoek bevindt zich op het kruispunt van kennisgeschiedenis, maritieme geschiedenis en cartografie, met een focus op de Nederlandse Republiek in de wijde wereld. Ze promoveerde in 2012 aan de Rijksuniversiteit Groningen op een proefschrift over Willem Jansz Blaeu. Verder houdt djoeke zich bezig met thema’s als geheimhouding, onzekerheid en ijsberen. Aan de Universiteit van Amsterdam doceert ze onder meer colleges wereldgeschiedenis, militaire geschiedenis en historische cartografie.

RECENSIE

DUIKEN IN EEN ANDERE WERELD: HET MIDDELEEUWSE 'DIEVENLAND'

Annick Gossen

Dievenland. Overleven in de Middeleeuwen

Janna Coomans

De Bezige Bij, 2025.

Paperback, €27,99. E-book, €12,99

344 pagina's

Is het mogelijk een levendige middeleeuwse samenleving te schetsen aan de hand van de bekentenissen van 158 dieven? Ja, bewijst mediëviste Janna Coomans in haar boek *Dievenland*, dat onlangs de Libris Geschiedenis Prijs 2025 won. Door de nog weinig onderzochte bekentenissen van veroordeelde dieven

uit Deventer en Kampen als uitgangspunt te nemen, schrijft ze als het ware een microgeschiedenis van de vijftiende- en zestiende-eeuwse Lage Landen. Een geschiedenis die zij benadert vanuit de rafelranden van de samenleving die ze onderzoekt – vanuit rosse buurten, rondtrekkende bendes, sluwe bedriegers

en zelfs hele gezinnen die de dievenpaden richting de IJsselsteden bewandelden.

Coomans' boek, dat zich op het snijvlak van academische en populaire geschiedenis bevindt, vangt aan met een heldere doelstelling: ontdekken hoe middeleeuwse mensen in kwetsbare posities probeerden te overleven. Voor Coomans is het cruciaal om het perspectief van de gemarginaliseerde *underdog*, de 'ander', op te zoeken om een gelaagd beeld van het dagelijks bestaan in de middeleeuwse maatschappij te verkrijgen. Coomans' 'dievenland' is ook in de verste verte geen plek die op de kaart naast het 'gewone' bestaan te vinden is; integendeel, het is juist een wereld die zeer nauw verweven is met de rest van de gemeenschap en alle dingen, mensen en dieren die deze omvatte. Tegelijkertijd benadrukt Coomans dat deze middeleeuwse wereld zowel totaal anders als verrassend vergelijkbaar was met de moderne maatschappij. 'Duiken in een andere wereld', stelt ze, 'helpt ook om met een hernieuwde blik naar de hedendaagse samenleving te kijken.'¹

De dieptes van de wereld waarin de lezer vervolgens duikt, zijn helder in meerdere delen gestructureerd. In het eerste deel, 'dingen en dieren', gebruikt Coomans lijsten van gestolen objecten en vee om de verhouding tussen middeleeuwse mensen en hun vaak schamele bezittingen te achterhalen – wat had waarde, voor wie en waarom? Dit stelt haar in staat deelonderwerpen variërend van eten tot mode en van ziektes tot bestialiteit aan te stippen. Delen twee en drie, 'Mens en gemeenschap' en 'politie en rechtspraak', richten zich meer op sociale geschiedenis: de relaties tussen mensen onderling, hun dagelijkse ervaringen, netwerken van familie en vriendschap, en de betekenis van onderdeel zijn van een stads- of dorpsgemeenschap. Hier gaat Coomans onder andere in op de wijdverbreide angst voor arme vreemdelingen, het belang van een goede

reputatie binnen lokale samenlevingen, en wie die middeleeuwse dieven nu eigenlijk waren en wie ze soms op sleeptouw namen, zoals romantische partners en kinderen.

Wanneer de lezer de epiloog eenmaal voor ogen heeft, heeft hij of zij min of meer een eigen dievenroute door de laatmiddeleeuwse IJsselsteden gevolgd en daarbij in de bontste uithoeken van middeleeuwse samenlevingen gegluurd. Coomans sluit haar onderzoek af met een reflectie op de enorme veranderingen, maar ook de continuïteit, tussen de late vijftiende en de vroege eenentwintigste eeuw, met betrekking tot kernthema's als materialiteit, sociabiliteit, bestuur en het vraagstuk precariteit: 'heb je genoeg en ben je beschermd'? Ze vergelijkt onder andere de middeleeuwse omgang met materialiteit met onze huidige consumptiemaatschappij. Ook benoemt ze dat maatschappelijke debatten over armen en marginale groeperingen, alsook zorgen over openbare orde en algemeen welzijn, nu nog even relevant zijn als toen. De dieven die ze ten tonele heeft opgevoerd, aldus Coomans, 'bieden de mogelijkheid je echt in een ander te verplaatsen, en met een ander, die je nagenoeg vreemd is, mee te kijken.'²

Dievenland is in veel opzichten met recht een bewonderenswaardig, belangrijk boek te noemen. Coomans behandelt immers een enorme diversiteit aan onderwerpen zonder te vervallen in incoherente vergruizing en weet haar informatie vakkundig te destilleren uit een relatief kleine selectie onderbenut bronmateriaal. Ze geeft een podium aan de 'buitenstaander' zonder deze buiten de wereld die ook hem of haar toebehoorde te plaatsen en spoort de lezer actief aan tot nadenken over de betekenis van het middeleeuwse 'dievenland' voor onze eigen moderne samenleving. En, ook niet geheel onbelangrijk: door de vlotte, verhalende schrijfstijl, nergens doorspekt met academisch jargon, leest het boek

ook gewoon lekker weg.

De ironie wil echter dat juist de sterke punten van *Dievenland* tevens de achilleshiel van het werk zijn. Omdat Coomans' boek in de spanning tussen academisch onderzoek en publieksboek leeft, kan het voor de doorgewinterde academicus hier en daar aan diepgang schorten. Het brede scala aan deelonderwerpen dat in *Dievenland* de revue passeert, heeft als keerzijde dat ze soms alleen het topje van een hele ijsberg in beeld brengen. Wie in detail wil leren over Coomans' brongebruik en theoretische verankering is veroordeeld tot enkel de uitgebreide bibliografie die het boek rijk is. Verder gaat Coomans bijvoorbeeld niet in op hoe representatief het bronmateriaal uit de IJsselsteden nu eigenlijk is voor de Lage Landen als geheel, waarop zij haar verhaal betreft. Daarnaast brengt de overkoepelende focus op verandering en continuïteit, hoe actueel en relevant die het boek ook maakt, risico's met zich mee: een historicus die zoekt naar parallellen en verschillen met de eigen tijd kan wat hij of zij in het heden observeert projecteren op het verleden. De aanpak gaat gepaard met een inherente dreiging van anachronisme, waar de historicus vervolgens waakzaam voor moet zijn – hij of zij moet

de balans kunnen bewaren tussen het verleden in relatie tot het heden en het verleden *an sich*.

Dat gezegd hebbende moet benoemd worden dat Coomans die balans indrukwekkend goed bewaart. Door herhaaldelijk de significante verschillen tussen toen en nu aan te kaarten, zorgt ze ervoor dat haar verhaal nergens in onvervalste projectie verzandt. De basis die aan haar parallellen ten grondslag ligt, is ook eigenlijk heel logisch: 'Mensen zijn nog steeds dezelfde diersoort: ze moeten dagelijks slapen, werken, koken, eten, hun woonruimte verwarmen, wassen, zich ontlasten, en ze hebben behoefte aan sociaal contact.'³

Zo waakt *Dievenland* er tegelijkertijd voor dat lezers en historici het verschil tussen toen en nu juist overschatten. Want dat mensen mensen zijn, verandert nooit.

Annick Gossen is hoofdredacteur van *Skript Historisch Tijdschrift* en heeft de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam afgerond. Ze specialiseert zich in laatmiddeleeuwse stads- en gendergeschiedenis.

Eindnoten

- 1 J. Coomans, *Dievenland. Overleven in de Middeleeuwen* (Amsterdam 2025) 17.
- 2 Ibidem, 307.
- 3 Ibidem, 15.

ABSTRACTS

TOM LEIJENAAR

The declaration *Nostra Aetate* (1965) promised an end to the ‘teaching of contempt’, but its realisation was thwarted for decades. This article analyses the struggle over the Tridentine Mass as a mirror of this tension. It argues that the policies of John Paul II and Benedict XVI, aimed at ecclesiastical unity and continuity, legitimized the pre-conciliar liturgy and the theology of supersessionism embedded within it. This compromise led to a regression that severely damaged Jewish-Catholic dialogue. Only Pope Francis forced a radical correction. With *Traditionis Custodes*, he rejected liturgical ambiguity and unequivocally chose the theology of Vatican II. Thus, the Church was finally compelled to exchange its triumphalist self-image for a model of equal dialogue, thereby liturgically anchoring the spirit of *Nostra Aetate*.

JORIS VAN OEFFEL

This article analyzes how Belarus under Alexandr Lukachenko has used strategic narratives as instruments of regime survival between 1994 and 2023. Applying Mearsheimer’s offensive realism and Roselle, Miskimmon and O’Loughlin’s narrative framework, it traces shifts from early equidistant neutrality to post-Crimea controlled solidarity, the collapse of ambiguity during the 2020 protests, and eventual alignment with Russia after the 2022 full-scale invasion of Ukraine. System, identity, and issue narratives were recalibrated at each stage to project stability, externalize blame, and simulate consent in the absence of democratic legitimacy. While these discursive maneuvers allowed the regime to postpone collapse and maintain internal control, they also deepened structural dependence on Russia. The Belarusian case illustrates how weaker authoritarian states rely on narrative power as a substitute for both soft and hard power—yet in doing so risk eroding the very sovereignty and control they seek to defend.

MAUD BERBÉ

Psychiatrists and sociologists emphasise that patients use cultural phenomena to shape their unformed delusions. Yet, systematic qualitative analyses of the precise technology's historical impact on delusions are scarce. This article examines how the cultural context of technology influenced delusional content among patients in Dutch asylums during the period of industrialisation (1850–1900), compared to 1790–1850. The rapid technological catch-up after 1850 provides a strong case for studying this impact. Drawing on Roy Porter and the perspective of clinical patients, I analyse Dutch reporting on technology, which was either positive or critical, but primarily fearful. These societal responses are reflected in approximately 800 patient files from Rosmalen, Rotterdam, Amsterdam, and Utrecht. I conclude that delusions function as mirrors of their cultural context, reflecting not only the names and forms of technologies, but also societal sentiments, albeit amplified. For historical research, such delusions are thus valuable sources, provided their hyperbolic psychological expression is considered.

GOLAN VERBRUGGEN

In eighteenth century Europe the natural sciences were enriched by an unprecedentedly high import of natural artefacts and animals not native to its lands. A notable example were the orang-outans, chimpanzees, and possibly bonobos, that were brought over, dead or alive, to European countries. Their anthropomorphic features, both anatomically and in behavior, evoked discrepancies within European taxonomy. If an animal is so akin to humans, the question arises where humans belong in the animal kingdom. Early studies were based on myths, antiquity, and accounts by communities in Central- and South-Africa and Southeast-Asia where they knew about the existence of non-human primates. This article delves into the influence non-human primate research, the repositioning of humans within taxonomy and the rise of new human sciences that followed within European science.

ODE AAN SKRIPT

Wij bouwden uit taal een broze constructie,
vol strijd en liefde, papier en dictie.

Hier werd het recht bevraagd,
het geslacht herzien,
de oorlog herschreven,
de nuance en marge gezien.

We lazen Foucault, Derrida, kolonies, Korea,
lichaam en geest herleeft.
Elk nieuw gezicht
onderdeel van een droom
die nooit écht verbleekt.

Misschien zijn we klaar –
misschien nog niet –
maar wat hier was en is,
blijft in het schrift.

Want wie hier ooit zat,
wie hier ooit las,
en wie hier ooit schreef,
draagt iets van *Skript*,
in wat zij verder beleeft.

Yoni de Vries